

Ο ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΛΕΙΧΟΥΔΗΣ

ΚΑΙ Η ΣΧΟΛΗ ΜΑΝΟΛΑΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ

ΥΠΟ

Κ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ τίτλος φανερώνει ἀσφαλῶς τὸν σκοπὸ τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀνάλογα ἐπηρεάζεται καὶ ἡ δομὴ τῆς. Ὁ διδάσκαλος καὶ τὸ σχολεῖο συναντῶνται γιὰ ἓνα διάστημα τοῦ βίου των. Πιὸ ἴσως παραστατικὴ φαίνεται ἡ σχετικὴ ἱστόρηση, ἐὰν ἀντικρουθεῖ καὶ τὸ προηγούμενο. Τοῦτο καθίσταται ἀπαραίτητο σὲ περίπτωσιν πού παραδίδονται κενὰ ἢ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις. Μὲ τὴν σκέψιν αὐτὴ ὡς βάση διαιρεῖται σὲ τρία κεφάλαια ἡ ἐργασία. Τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο ἀφοροῦν τὸν διδάσκαλο, τὸ δὲ μεσαῖο ἀποκλειστικὰ τὴν σχολή, συμπεριλαμβάνοντας καὶ τὴν σχετικὴν μὲ τὴν ἰδρυσὴν τῆς πράξιν. Μὲ αὐτὴ συνδέεται τὸ γράμμα πού ἀκολουθεῖ.

«ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΙΟΝ

Ἄριθμ. Γραφ. II.

Τῷ ἔλλογιμωτάτῳ κυρίῳ Κωνσταντίνῳ Δ. Στεργιοπούλῳ

Εἰς Ἀθήνας

Ἐλλογιμώτατε,

Τὸ ἀπὸ τῆς 25ης τοῦ παρελθόντος μηνὸς Αὐγούστου, πρὸς τὴν Μεγάλην Πρωτοσυγκελλιῶν γράμμα τῆς ἡμετέρας Ἐλλογιμότητος, δι' οὗ αὕτη ἐκφράζει θεομὴν παράκλησιν ὅπως ἀποσταλῆ αὐτῇ ἐν μικροταυνίᾳ τὸ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμ. 2 Κώδικι τοῦ Κριτίου, σελ. 126-28, εὗρισκόμενον Σιγιλλιῶδες Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν γράμμα, περὶ συστάσεως σχολείου ἐν Ἄρτῃ, κατὰ τὸ ἔτος 1669, παρεπέμφθη εἰς τὸ Ἀρχιεροφυλάκιον πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ ἀποστολὴν τοῦ ζητουμένου παρ' αὐτῆς ἐγγράφου.

Εἰς ἀπάντησιν, κατὰ σεπτὴν Πατριαρχικὴν ἐντολήν, γνωρίζω αὐτῇ ὅτι, πᾶν εὐχαρίστως, ἐφωτογραφήθη τὸ ὡς ἄνω ἐγγράφον καὶ ἀποστέλλεται αὐτῇ ἐγκλειστῶς ὧδε.

Ἐπὶ δὲ τούτοις διαβιβάζων αὐτῇ τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ Πατριάρχου, διατελῶ μετὰ πολλῆς τιμῆς.

Ἐν τοῖς Πατριαρχείοις, τῇ 16 Σεπτεμβρίου 1978

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος

† Οἰκονόμος Νικόλαος Πετροπέλλης»

Θεωρῶ καθῆκον καὶ ἀπὸ τὴν θέσιν αὐτῇ νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

Ἰούνιος 1985

Κ.Δ.Σ.

I. ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΛΕΙΧΟΥΔΗΣ.

Πρῶτα θέματα τοῦ κεφαλαίου εἶναι φυσικὰ τὰ στοιχεῖα ταυτότητος, ὅπως καθενὸς προσώπου, καὶ τοῦ Σωφρονίου Λειχοῦδης, ἐπώνυμο καὶ γέννηση, τόπος καὶ χρόνος μαζί, ὡς πρὸς τὸ δεύτερο. Ἀκολουθοῦν οἱ σπουδὲς καὶ τέλος ἡ δράση του, ὑπηρεσία στὴν ἐκκλησία γενικὰ καὶ στὸ σχολεῖο τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, ἤτοι μέχρι τοῦ χρονικοῦ σημείου ποῦ καλεῖται στὴν Ἄρτα.

1. Τὸ ἐπώνυμο.

Κατὰ τὴν παλαιότερη καὶ συγχρόνως πιὸ ἐκτενῆ ἄποψη, στὴν ὁποία γράφεται Λυκούδης ἢ Λειχοῦδης, ἡ πρώτη μορφή φαίνεται νεώτερη, σὲ παλαιὰ συμβόλαια ὑπάρχουν Λυκούδης, Λεικούδης καὶ Λυκούδης· εἰδικὰ ὁ Σωφρόνιος, πρὶν ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν νῆσο, ὑπογράφεται Λυκούδης σὲ συμβόλαιο Ἱερ. Καραντινοῦ, 21 Μαρτίου 1670, τοῦ ἀρχείου τῆς οἰκογένειας Λασκαράτου, καὶ σὲ ἄλλο τοῦ Τζαννέτου Δεμπονέρα, πιθανὸν δὲ εἶναι ὅτι οἱ μετὰ τὸ 1453 ἐλθόντες στὴ νῆσο Λειχοῦδαι, λόγῳ χρήσεως τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς ὡς ἐπισήμων γλωσσῶν, ὑπέγραψαν Lichudi ἢ Lechudi, πρᾶγμα ποῦ διατηρήθηκε μεταφερμένο στὴ λατινικὴ μὲ διαφορετικὴ γραφὴ τῆς πρώτης συλλαβῆς, ἀλλ', ὅταν οἱ σοφοὶ ἀδελφοὶ ἐγκαταστάθηκαν πρῶτα στὴν Πόλη, πρὶν μεταβοῦν στὴ Ρωσία, ὑπέγραψαν κατὰ τὴν παλαιότερη ὀνομασία των Λειχοῦδαι· τέλος διασώζεται παράδοση στὴν οἰκογένεια Λυκούδης ὅτι δύο ἱερεῖς, Παΐσιος καὶ Ἀναστάσιος, ποῦ μετανάστευσαν στὴ Ρωσία τὸ 1730, ἀλλάξαν τὸ ἐπώνυμό τους, τὸ δὲ οἰκόσημο τῆς οἰκογένειας, ποῦ φέρει καὶ Λύκον, ἀποτελεῖ ἀπόδειξις ὅτι κατασκευάσθηκε στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας, ὅτι εἶχε πιά ἐπικρατήσει στὴν νῆσο ἡ γραφὴ Λυκούδης¹. Στὴν πρώτη ἀπὸ δύο ἄλλες, ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν διττὴ μορφή, γράφεται «Σωφρόνιος Λυκούδης ἢ ἄλλως Λειχοῦδης», κατὰ δὲ τὴν ἄλλη τὸ ἐπώνυμο Λυκούδης ἀναφέρεται σὲ μεγάλη ἑλληνικὴ οἰκογένεια, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται στοὺς «Λειχοῦδας» τοῦ Βυζαντίου, προῆλθε δὲ ἀπὸ παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τούτου «Λεικούδι, Licudi, Lycoudi»².

1. Ἡ λ. Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς ἡσού Κεφαλληνίας, ἐν Ἀθήναις, τ. 1 (1904), σ. 354.

2. Α. Papadopoulos-Kerameus στὰ Documente privitoare la istoria românilor. Culese de Eudoxin de Hurmuzaki, τ. XIII Bucuresti 1909, σ. ια'. Ν. Θ. Κλαδᾶ, Μεγάλῃ ἑλληνικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 16, λ. Λυκούδης, σ. 345 β.

Ἐνῶ αὐτὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν, ἐπιβάλλεται ἡ καταφυγή σὲ κείμενα τῶν δύο ἀδελφῶν, ὅπου ἀναγράφουν τὸ ἐπάνωμὸ τους.

Μιά φορά χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Σωφρόνιο ἡ γραφή Λυκούδης. Ὑπογράφει «Σωφρόνιος ἱερομόναχος ὁ Λυκούδης», ὅταν, μεταβαίνοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Μόσχα, ἀφιερώνει, 23 Δεκεμβρίου 1683, στὸν μεγάλο σπαθάριο Κωνσταντῖνο Μπραγκοβάνο τὸν πανηγυρικό του λόγο, μὲ τὸν τίτλο «ἡ κοινή», γιὰ τὴν «εὐτυχεστάτην ἐπάνοδον» τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ Ἰωάννη Σερβάνου, βοεβόδα «πάσης Οὐγκροβλαχίας»³.

Σὲ μεταγενέστερες ἕμως περιπτώσεις, πού εἶναι πολλές, μὲ τόπο κυρίως τὴν Μόσχα ἢ καὶ ἄλλους, μὲ βάση τουλάχιστον ὅσα εἶναι γνωστά, κατὰ κανόνα χωρὶς ἐξαιρεση, ἀπαντᾷ ἡ γραφή Λειχοῦδης. Σὲ ἀφιερωτικὴ τῶν ἔργων των «Ἄκος ἀντιταττόμενον» καὶ «Πνευματικὸν ἐγχειρίδιον» ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Νικόλαο Κομνηνὸ τὸν Παπαδόπουλο, 1693, ὑπογράφουν οἱ δύο ἀδελφοὶ: «Ἰωαννίκιος ἱερομόναχος... ὁ Λειχοῦδης» καὶ «Σωφρόνιος ἱερομόναχος... ὁ Λειχοῦδης»⁴, ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλη, πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Ἰωάννη Μπάσαράμπα βοεβόδα, 17 Μαρτίου 1699, ὑπογράφουν: «Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος ἱεροδιάκονοι καὶ διδάσκαλοι ἀτάδελφοι οἱ Λειχοῦδαί»⁵. Ὁμοίως ἀποκλειστικὰ μὀρφὲς παραδίδονται τοῦ δευτέρου πού ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὴν ἐργασία. Στὸ ὑπ' ἀριθμ. 300 χειρόγραφο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκαδημίας τῆς Μόσχας, ἰδιόγραφο, καθὼς βεβαιώνεται, ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Σωφρονίου ἱερομονάχου Λειχοῦδοῦ ἔκθεσις φωταυγεστάτη ἀπάσης τῆς λογικῆς πραγματείας»· σὲ γράμμα του πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, 17 Μαρτίου 1715, ὑπογράφεται: «ὁ σὸς κατὰ πάντα ἐλάχιστος δοῦλος καὶ θεοπρέσβυς Σωφρόνιος Λειχοῦδης»· στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ἀδελφὸ του, τὸ 1717, ἀπαντοῦν οἱ φράσεις: «Ἰωαννίκιος οὗτος ἱερομόναχος... διδάσκαλος ὁ Λειχοῦδης, ἀποσταλεὶς μετὰ τοῦ ἀταδέλφου» του «Σωφρονίου ἱερομονάχου... διδασκάλου τοῦ Λειχοῦδοῦ», πού εἶναι «ἀπόγονοι ἐκ τῶν πρωτευόντων ἀρχόντων τῶν Λειχοῦδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως συγκλήτου»⁶. Ἐπίσης στὸν ὑπ' ἀρ. 559 κώδικα τῆς Ὀδησοῦ ἀναγινώσκεται ὁ τίτλος ἔργου τῶν δύο ἀδελφῶν: «Περὶ γραμματικῆς μεθόδου συνθεθείσης... παρὰ τῶν λογιωτάτων καὶ σοφωτάτων διδασκάλων καὶ θεολόγων... Ἰωαννι-

3. A. Papadopoulos-Kerameus, ἔνθ' ἀν., τ. XIII, 1909, σ. ια'.

4. Ἰ. Α. Θ. Ε. Καραθανάση, Κεφαλληνικά χρονικά, τ. 2, 1977, σ. 193-94, ὅπου καὶ συνδημοσιεύονται πανομοιότυπες οἱ δύο σελίδες ἀπὸ τὴν Μαρκεσιανὴ βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας, cod. lat. XIV, 230 (coll. 4736, φ. 241r-v).

5. Ἰ. Α. λ. Λασκάρεωσ, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, ἔτ. 2, 1864, σ. 41.

6. Ἰ. Α. λ. Λασκάρεωσ, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 37, 31 καὶ 43.

κίου καὶ Σωφρονίου ἀυταδέλφων τῶν Λεῖχοῦδων»⁷. Τέλος, σὲ κώδικα τοῦ ἀγιοταφικοῦ μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως, χωρὶς νὰ σημειώνεται ἂν πρόκειται ἢ ὄχι γιὰ ἰδιόγραφο, περιέχεται ἔργο αὐτῶν μὲ τὸν τίτλο: «Εἷσοδος τῶν διαλόγων τῶν ἐν προοιμίους ρηθέντων διδασκάλων Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου ἀυταδέλφων Λεῖχοῦδων»⁸.

Τὸ συμπέρασμα ποῦ δύναται νὰ συναχθεῖ κατ' ἀρχὴν εἶναι ὅτι ἡ πρώτη ἐξω τῆς Κεφαλληνίας μορφή τοῦ ἐπωνύμου του ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Σωφρόνιος, τὴν 23ῃ Δεκεμβρίου 1683, εἶναι Λυκούδης, ἀφοῦ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Πόλη πορευόμενος πρὸς τὴν Μόσχα, ἐνῶ μὲ τὴν μορφή Λεικούδης, σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα, φέρεται, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ δέκα χρόνια, τὸ 1693, στὴ Μόσχα. Εὐλογία παρουσιάζεται ἡ ἀπορία γιὰτὴν ἐπὶ ἧλθε ἡ μεταβολὴ αὐτή, ἀλλὰ τοῦτο θὰ γίνῃ, ἀφοῦ ἀναφερθοῦν ἀκόμη μερικὰ στοιχεῖα.

Τὸ ἐπώνυμο Λυκούδης ἐντοπίζεται ἰδιαίτερα καὶ ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα στὴ νῆσο. Στὸ πρακτικὸ τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, τὸ 1264, ἀναγράφεται ὅτι μετὰξὺ τῶν ἀτόμων ποῦ «κατέχει» ἡ ἐπισκοπὴ «ἀπὸ τῶν ὑποτελῶν» εἶναι καὶ ὁ «Θεόδωρος ὁ Ἰακινθηνός» μὲ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, καθὼς καὶ ὁ «Λυκούδης ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ», ὀρθὰ γραφόμενος «Λυκούδης» στὸν πίνακα ὀνομάτων, ὅπου δημοσιεύεται τὸ κείμενο⁹.

Στὸ ἴδιο πρακτικὸ ἀπαντοῦν οἱ φράσεις: ἄλλο κτῆμα εἶναι «εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Λύκου τὸ καὶ πλησίον τοῦ ἀμπελίου», «ἕτερον εἰς τὴν τοποθεσίαν τοῦ Λύκου τὸ πλησίον τῆς ἐπισκοπῆς» καὶ «ἕτερον ἀμπέλιον ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σκινέως τὸ καλούμενον τοῦ Λύκου», ἐνῶ στὴν ἐπιτομὴ αὐτοῦ ἀναγινώσκονται τὰ ἴδια μὲ κάποια φυσικὴ διαφορά στὴ διατύπωση: «ἕτερον εἰς τόπον στὸ Λύκο», «ἕτερον εἰς τόπον στὸ Λύκο κοντὰ στὸ ἀμπέλι τῆς ἐπισκοπῆς» καὶ «ἕτερο ἀμπέλι στὸ χωρίο Σκηγέος τὸ λέγουν στὸ Λύκο»¹⁰. Ὅπως φαίνεται, πρόκειται γιὰ περισσότερα τοῦ ἐνὸς μᾶλλον κυριώνυμα τοπωνύμια.

Τὸ ὄνομα Λύκος ἀποδίδεται κατὰ τοὺς μυθικοὺς χρόνους σὲ θεότητες, δαίμονες καὶ ἥρωες, κατὰ δὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο συνδέεται μὲ ἄρχοντες,

7. Μαρτίας Γ. Νυσταζοπούλου, Πρακτικὰ τρίτου πανιωνίου συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1967 (βλ. μετὰ τὴν σ. 144 σὲ παρένθετο πίννακα).

8. Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, ἐν Πετρούπολει, τ. 4, 1899, ἀρ. 194, σ. 167.

9. Βλ. Θ. Στ. Τζαννετάτου, Τὸ πρακτικὸν τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἐπιτομὴ αὐτοῦ, Ἀθήναι 1965, σ. 67, στ. 575. Κατὰ F. r. Miklosich - J. o. Müller, Acta et diplomata, τ. 5, 1887, σ. 43: «Θεόδωρος ὁ Ἰακινθηνός» καὶ ὁ «Λυκούδης».

10. Θ. Στ. Τζαννετάτου, ἐνθ' ἄν., σ. 63, στ. 514, σ. 65, στ. 539 καὶ σ. 66, στ. 560-61, σ. 109, στ. 28, σ. 110, στ. 20 καὶ σ. 110, στ. 13. Πρβλ. γιὰ τὸ πρακτικὸ μόνον F. r. Miklosich - J. o. Müller, ἐνθ' ἄν., τ. 5, 1887, σ. 40, 42 καὶ 43.

ιατρούς και συγγραφείς, χρησιμοποιεῖται ἀκόμη γιὰ ποταμούς, ὄρους και ἄλλα εἶδη τοποθεσιῶν σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως εἰδικὰ εἶναι τὸ «Λύκου πεδίου» τῆς Θεσσαλίας ἢ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος¹¹.

Ἐὰν τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν εἶναι κυριώνυμο, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἰσχύει στὴν Κεφαλληνία τὸν 13ο αἰώνα, ἀφοῦ τὸ ἐπώνυμο ἀπαντᾷ και σήμερα σὲ πολλὰ μέρη. Παράγωγο τούτου εἶναι τὸ Λυκούδης, ποῦ φυσικὸ ἦταν ὡς ἔμβλημα τῆς οἰκογένειας νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ γνωστὸ ζῶο. Ἐνῶ τὸ ἐπώνυμο ἀπαντᾷ και στὴ Ζάκυνθο, ἀναγραφόμενο σὲ διαθήκη τοῦ 1599 ὡς τοπωνύμιο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χωραφιοῦ «εἰς τοῦ Λυκούδου»¹², συγγενὲς αὐτοῦ εἶναι και τὸ «Λυκουδάς», μὲ τὸ ὅποιο, σ' ἔγγραφο τοῦ 1332, ἀναφέρονται ὁ Θεόδωρος ἀπὸ τὸν Αὐλώνα τῆς Ἠπείρου και ὁ Στέφανος ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα¹³. Ἐπίσης σημειώνεται ὅτι σὲ νοταριακὲς πράξεις τοῦ 17ου ἰδιῶς αἰώνα δὲν σπανίζει, ἀποδιδόμενο σὲ κτηματίες, ὁ δὲ πληθυντικὸς του εἶναι «Λυκουδάδες»¹⁴.

Στὴ δημιουργία προβλήματος συνέβαλε και ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐπωνύμου στὴ λατινικὴ ἢ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Ὁ Σωφρόνιος, μὲ δικὴ του μάλλον ἀνάμιξη, φέρεται γραμμένος Licudi στὸν πίνακα τῶν διδασκτῶρων τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸ 1670, ἐνῶ στὸν κατάλογο ἱερέων τοῦ Λιζουρίου τὸ 1672, στὸ ἀρχεῖο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ἀργοστολίου, ἀναγράφονται οἱ ἱερεῖς Ἰωάννης (Ἰωαννίκιος) και Σωφρόνιος ὁμοίως Licudi¹⁵. Ἡ αὐτὴ μορφή ἐπαναλαμβάνεται γιὰ τὸν πρῶτο και μεταγενέστερα¹⁶, ἰσχύει δέ, καθὼς εἶναι φυσικὸ, και γιὰ τὸν δεύτερο. Πιστεύεται ἀκόμη ὅτι ταυτόχρονα μὲ τὴν παρουσία τοῦ Ἰωαννικίου και τοῦ Σωφρονίου στὴν Πάδοβα εἶναι και ὁ Συμεὼν Λειχοῦδης ποῦ ἀναγράφεται σὲ πράξεις ἐγγραφῶν τοῦ ἐκεῖ πανεπιστημίου ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη, ἀπὸ τὸ 1663 ἕως και τὸ 1669, τὰ πρῶτα ἔξι κυμαινόμενα, χωρὶς τήρηση χρονικῆς σειρᾶς, μεταξύ 7 και 17 Σεπτεμβρίου και κατὰ τὸ τελευταῖο στίς 30 Αὐγούστου, μὲ τὸ ὀνοματεπώνυμο Simeon ἢ Simeonus Licudi¹⁷. Περὶ αὐτοῦ δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν πρό-

11. Real-Encyclopädie, τ. XIII², 1927, σσ. 2389-2417 και 2432-33.

12. Λεων. Ζώη, Ἑλληνικά, τ. 12, 1957, σ. 57.

13. Fr. Miklosich - Jo. Müller, ἐνθ' ἄν., τ. 3, 1865, σ. 109.

14. Γ. Α. Πετροπούλου, Νοταριακαὶ πράξεις Κεφαλληνίας τῆς συλλογῆς Ε. Μπλέτσα κλπ., Ἀθῆναι 1962, σ. 40, 115 σ. 122, 9 157, 421, 80, 347 και 22-32.

15. G. Plumidis, Revue des études sud-est-européennes, τ. 10, 1972, σ. 267. Ἡ λ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ' ἄν., τ. 1, 1904, σ. 356.

16. Mar. e Nic. Pignatone, Memorie storiche e critiche dell' isola di Cefalonia dei temporari eroici alla caduta della repubblica veneta, Corfu, τ. 2, 1889, σ. 249-50.

17. Γ. Σ. Πλουμίδη, Ἐπετηρὶς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, τ. 37, 1969-70, σσ. 270-75, ἀρ. 256, 278, 307, 341, 362, 390 και 425.

κειται ἢ ἔχι γιὰ συνεπώνυμο μὲ τοὺς δύο ἀδελφοὺς Λειχοῦδη, ὅπως φέρονται νὰ ὑπογράφουν, ἀφοῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μόσχα.

Ἄσχετα μὲ αὐτό, ἡ μεταφορὰ ἐλληνικοῦ ἐπωνύμου σὲ ξένη γλῶσσα κατὰ κανόνα, μὲ πολὺ σπάνιες ἐξαιρέσεις, δὲν γίνεται, γιὰ διαφόρους λόγους, μὲ ἀπόλυτη πιστότητα, πού νὰ ἱκανοποιεῖ ταυτόχρονα τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή. Ὡς πρὸς τὴν γραφὴ Λειχοῦδης ὑπάρχει σχετικὸ παράδειγμα. Ὁ Κωνσταντῖνος Λειχοῦδης, ὑπουργός, πρεσβευτὴς καὶ μετὰ τὸν θάνατο τῆς συζύγου του πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1059-1064), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ χρονογράφου Ζωναρά, στὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ ὁποῦ το ἐπώνυμο γράφεται Lichoudes¹⁸. Ἀποδίδεται ἀσφαλῶς μὲ ἀκρίβεια ἡ δευτέρη συλλαβὴ πού μὲ τὸν ἰδιαιτέρο φθόγγο τῆς παρουσιάζει μεγαλύτερη βαρύτητα, ἐνῶ ἡ ἀπόδοσή της μὲ eu, ἀπέχοντας πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, δὲν ἔμπορεῖ νὰ μὴν ἀποτελεῖ βασικὸ σφάλμα ἢ αἰτία πού εὐκόλα ὀδηγεῖ στὴν ἀλλαγὴ γραφῆς καὶ τῆς πρώτης, γιὰ νὰ συνδεθεῖ τὸ ἐπώνυμο ἤδη Λυκούδης μὲ τὸν λύκο, ἔμβλημα οἰκογένειας. Ἡ δευτέρη συλλαβὴ τῆς γραφῆς Λειχοῦδης διασώζεται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βενετοκρατίας. Στὸ δευτέρο ἀπὸ τὰ δύο παράφυλλα ἐνὸς χειρογράφου τοῦ 11ου μὲ 12ο αἰώνα τῆς μονῆς τῶν Κηπουριῶν ἀναγινώσκεται μεταξὺ ἄλλων σημειωμάτων πού γράφηκαν ἀπὸ μεταγενεστέρους κτήτορες χωρὶς χρονολογικὴ σειρά, μὲ προηγούμενο τοῦ 1703, καὶ τὸ ἀκόλουθο: «ε γ ω Κ ο σ τ α ν τ ῖ ς Λ ι χ ο υ δ ι ς ἔ κ α μ α τ ὸ π α ρ ο ν η»¹⁹, ὅπου δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε λάθος στὴ γραφὴ τῆς μεσαίας συλλαβῆς, μὲ τὴν ὁποία καὶ διαφέρουν ἀκουστικὰ τὰ δύο παραδιδόμενα ἐπώνυμα. Ὁ σημειωματογράφος δὲν ἤξερε τὴν ὀρθὴ κατὰ τὰ καθιερωμένα γραφὴ τῶν δύο ἀκράιων συλλαβῶν ἕνεκα ὀλίγων γραμματικῶν γνώσεων, ἀποδίδει ὅμως ἀβίαστα καὶ πιστὰ τοὺς φθόγγους κοινῆς χρήσεως κατὰ τὴν περίοδο τῆς γραφῆς τοῦ σημειώματος πού δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοὺς χρόνους δράσεως τῶν ἀδελβῶν Λειχοῦδη. Ἀποδεικνύει συγχρόνως καὶ ὅτι ἀκουστικὰ ὑπῆρχε τὸ ἐπώνυμο Λειχοῦδης στὴ νῆσο.

Μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δεδομένων αὐτῶν προσεγγίζει περισσότερο στὴν πραγματικότητα ἡ ἀποψη γιὰ δύο ἄσχετα μεταξὺ τῶν ἐπώνυμα. Τὸ Λυκούδης εἶναι παράγωγο τοῦ Λύκου, τὸ δὲ Λειχοῦδης ἢ Λιχοῦδης ἔχουν κοινὴ προέλευση ἀπὸ τὸ λείχω. Ἴσως δύναται ἤδη νὰ δοθεῖ μία μᾶλλον πιθανὴ ἐρμηνεῖα τοῦ γεγονότος ὅτι, προτοῦ φθάσουν οἱ δύο ἀδελφοὶ στὴ Μόσχα, χρησιμοποίησαν τὴν γραφὴ Λυκούδης ἢ Λυκούδης, ἀλλ', ὅταν ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ, σπούδασαν ἰδιαίτερα τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ ἐπιβεβαίωσαν τὴν παράδοση πού εἶχαν γιὰ τὴν καταγωγὴ τῶν ἐπιφανῶν προγόνων τῶν ἀπὸ τὴν Πόλη, προτίμησαν τὴν νέα πιά καὶ παλαιότερη, διαχωρίζοντας τὴν οἰκογένειά

18. Ζωναράς, ἔκδ. Βόννης, τ. 3, σ. 650, 661, 670-71 καὶ 680.

19. Ἀγ. Τσελίκα, Κεφαλληνιακὰ χρονικά, τ. 2, 1977, σ. 66, ἀρ. 2.

των από την άλλη μετὸ ἐπώνυμο Λυκούδης. Σὲ τοῦτο ἔμμεσα βοηθοῦν καὶ ὅσα μνημονεύονται στὸ ἀμέσως ἐπόμενο τμήμα τοῦ κεφαλαίου.

2. Γέννηση.

Ὡς πρὸς τὸν τόπο γεννήσεως διατυπώθηκαν ὀκτὼ γνώμες τὸν παρελθόντα αἰώνα. Κατὰ τὴν πρώτη, μετὰ τὸ 1453 οἱ πρόγονοὶ των μετέβησαν σὲ νησὶ τῶν Κυκλάδων, ἀλλὰ, πιεζόμενοι, κατέφυγαν στὴν Κεφαλληνία, ὅπου μετὰ τιμὲς τοὺς ὑποδέχθηκε ὁ δούκας Νικηφόρος, παραχωρώντας τοὺς χωριά στὴν Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλληνία, «ἐνταῦθα» δὲ γεννήθηκαν οἱ δύο ἀδελφοὶ ἀπὸ ἑνα «τῶν ἡγεμόνων Λειχουδῶν», τὸν Μάρκο· κατὰ τὴν ἐπόμενη ὁ Σωφρόνιος εἶναι «Κεφαλήν», ἐνῶ ἡ τρίτη ἀκολουθεῖ τὴν πρώτη, μετὰ τὴν διαφορὰ ὅτι εὐμενῶς οἱ πρόγονοὶ ἔγιναν δεκτοὶ στὴν Κεφαλληνία, ὅπου οἱ «κρατοῦντες» τοὺς ἔδωκαν χωριὸν στὴν νῆσον μαζὶ μετὰ ἄλλο στὴν Ζάκυνθο, καὶ ὅτι «ἐνταῦθα» ἔγινε ἡ γέννησή των· ἡ ἐπόμενη τοὺς θέλει γεννημένους στὴν Κεφαλληνία, ὅπως καὶ ἡ πέμπτη ἀπὸ κάποιον μεταξὺ τῶν Λειχουδῶν, τὸν Μάρκο, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη θεωρεῖται «Κεφαλήν» ὁ Σωφρόνιος, διότι περὶ αὐτοῦ μόνον γίνεται ὁ λόγος· στὴν ἔβδομη, ἐνῶ γίνεται παρενθετικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὸν νεώτερο ἀδελφὸ ὡς συνοδὸ μόνον τοῦ Ἰωαννικίου, ἱστορεῖται γι' αὐτὸν ὅτι γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη «l'ultimo di Marzo» τοῦ ἔτους 1633 «ove siera da Cefalonia tradotta» ἡ οἰκογένειά του ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μονομάχου «dónde ripartiarono i discendenti per emigrare di nuovo»· ἡ τελευταία εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ εἶναι ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία²⁰.

Ἄσχετα πρὸς τὴν προτελευταία, ἡ ἀντίστροφη, καθὼς εὐκόλα διαπιστώνεται, ἀναφορὰ τῶν δύο νήσων στὴν πρώτη καὶ τὴν τρίτη, ἐρμηνεύει τὴν διατύπωση τῆς δεύτερης ἀπὸ τὴν ἀπόψεις τοῦ παρόντος αἰῶνος, ὅτι γεννήθηκαν στὴν Ζάκυνθο²¹. Κατὰ τὴν πρώτη ὅμως αὐτοῦ τόπος γεννήσεως θεωρεῖται τὸ Ληξούρι²², ἐνῶ ἀπὸ ἄλλους, ὅσοι ἀκόμη ἀσχολήθηκαν σχετικὰ, περισσότερο ἢ λιγότερο, ἢ Κεφαλληνία²³.

20. Ἄλ. Λασκάρως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 26. Μ. Παρανίκα, Σχεδίασμα κλπ., 1867, σ. 73. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία κλπ., 1868, σ. 359. Ἄνδρ. Κ. Δημητρακοπούλου, Ὁρθόδοξος Ἑλλάς κλπ., ἐν Λειψία 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, Λεξικὸν ἱστορίας καὶ γεωγραφίας κλπ., τ. 4, 1881, σ. 166. Σεραφεῖμ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 109 καὶ 208. Mar. e Nic. Pignatorte, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1889, σ. 249-50. Α. Διομήδους Κυριακοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐκκλησίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων κλπ., ἐκδ. β', ἐν Ἀθήναις 1898, σ. 141.

21. Χρ. Α. Παπαδοπούλου, Νέα Σιών, τ. 5, 1907, σ. 4.

22. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ' ἄν., τ. 1, 1904, σ. 351. Ὁμοίως βλ. Μαρ. Γ. Νυσταζοπούλου, Ὁρθόδοξος καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 8, 1966, σ. 212 καὶ Βλ. Ι. Φειδᾶ, Ἐπίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ρωσίας, Ἀθήναι 1967, σ. 116.

23. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας (ἑλληνικὰ σχολεῖα

Εἶναι ἄλλωστε τοῦτο ἀκριβές, διότι σὲ δύο χωριστὲς χρονικὲς φάσεις μὲ περισσότερες ἀπὸ μία μαρτυρίες στὴν καθεμία τὸ βεβαιώνει ὁ Σωφρόνιος.

Τὸ 1670 στὸν κατάλογο τῶν διδασκτῶρων τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας ἀναγράφεται «e r h a l e n u s», ἀσφαλῶς κατὰ δὴλωσή του· «ἀπὸ Κεφαλληνίας» γράφει γιὰ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ 1683 στὸν πανηγυρικὸ λόγγο του πρὸς τὸν βοεβόδα τῆς Οὐγγροβλαχίας· στὸ γνωστὸ γιὰ τὸν ἀδελφὸ του ἐπίγραμμα, τὸ 1717, ἔγραψε ὅτι εἶναι ἀπόγονοι «τῶν πρωτευόντων ἀρχόντων τῶν Λειχοῦδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως συγκλήτου» καὶ μετὰ τὸ 1453 «ἐκ τῆς περιφήμου πόλεως τῆς νήσου Κεφαλληνίας»²⁴.

Σὲ κώδικα τοῦ ἀγιοταφικοῦ μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως γράφεται παραπλήσια ὁ τόπος γεννήσεως σὲ τρία σημεῖα. Τὸ «ἐγχειρίδιον πνευματικῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας», ποῦ ἐκδόθηκε στὴ Μόσχα τὸ 1690, εἶναι τῶν «λογιωτάτων καὶ σοφωτάτων ἱερομονάχων τε καὶ διδασκάλων Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου, τῶν ἐκ τῆς περιφήμου νήσου Κεφαλληνίας»· τὸ ἄλλο ἔργο τιτλοφορεῖται: «Εἰσοδος τῶν διαλόγων τῶν ἐν προομιῶις ρηθέντων διδασκάλων Ἰωαννικίου καὶ Σωφρονίου ἀυταδέλων Λειχοῦδῶν τῶν Κεφαλληνέων»· μὲ γράμμα τέλος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, τὸ 1683, πρὸς τοὺς μητροπολίτες καὶ τοὺς παντὸς ἄλλου βαθμοῦ κληρικούς συνιστῶνται οἱ «λογιώτατοι διδάσκαλοι καὶ κήρυκες τοῦ εὐαγγελίου καὶ ὁσιώτατοι ἱερομόναχοι καὶ πνευματικοί, κύρ Ἰωαννίκιος καὶ κύρ Σωφρόνιος, ἀπὸ τῆς περιφήμου πολιτείας τῆς Κεφαλληνίας ὀρμώμενοι»²⁵. Μὲ μικρὴ διαφορὰ πρὸς τὴν ἀμέσως προηγούμενη στὸν τίτλο τοῦ ἔργου των «περὶ γραμματικῆς μεθόδου», κατὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 559 κώδικα τῆς Ὁδησοῦ, ἀπαντᾷ ἡ φράση «ἀπὸ τῆς περιφήμου νήσου Κεφαλληνίας»²⁶.

Στὶς μαρτυρίες τῶν δύο αὐτῶν παραγράφων ὁ τόπος καταγωγῆς τῶν δύο ἀδελφῶν διατυπώνεται συγκεκριμένως μὲ τρεῖς τρόπους, μὲ «τὴν νῆσον Κεφαλληνίαν», μὲ τὸ ἔθνικὸ αὐτῆς καὶ μὲ δύο περιφραστικούς ἱστοριογεωγραφικούς ὄρους ποῦ ἀπαντοῦν στὶς φράσεις «ἐκ τῆς περιφήμου πόλεως τῆς

ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι Καποδιστρίου), ἐν Ἀθήναις, τ. 1, 1936, σ. 168. Γ. Κορνοῦ τοῦ, Λόγιοι τῆς τουρκοκρατίας, Ἀθήναι, τ. 2, 1956, σ. 103. Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλου, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1969, σ. 147. Φ. Οἰκονόμου, Ἡ ἐν Ἄρτῃ ἐκκλησία ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθήναι 1972, σ. 80.

24. G. Plמידis, ἔνθ' ἀν., τ. 10, 1972, σ. 267. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἔνθ' ἀν., τ. 13, 1909, σ. 193. Ἀλ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 43.

25. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, τ. 4, ἐν Πετρούπολει 1899, ἀρ. 194, σ. 166, 167 καὶ 168.

26. Μαρίας Γ. Νυσταζοπούλου, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1969, σ. 144 (παρένθετος πίνακας).

νήσου Κεφαλληνίας» και «ἀπὸ τῆς περιφήμου πολιτείας τῆς Κεφαλληνίας». Ἡ «πόλις» και ἡ «πολιτεία» ἔχουν σχεδὸν τὸ ἴδιο νόημα, σημαίνοντας οἰκισμὸ συγκριτικὰ μεγαλύτερο ἀπὸ ἄλλους μιᾶς περιοχῆς ἢ ἀπὸ ἀποψη θέσεως πρὸ σπουδαῖο, πού εἶναι ἡ χαρακτηρίζεται ἡ πρωτεύουσά των. Τὸ ἐρώτημα περιορίζεται στὸ ποῖος εἶναι στὴν προκειμένη περίπτωσι αὐτὸς ὁ οἰκισμὸς, πού τιμᾶται μάλιστα μὲ τὸ ἐπίθετο «περίφημος». Ἐνῶ, καθὼς ἤδη ἀναφέρθηκε, πιστεύεται ὅτι γεννήθηκαν στὸ Ληξούρι, σημαντικὸς παρουσιάζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἀφοῦ στὴ σχολὴ αὐτοῦ φέρεται νὰ διδάσκει ὁ Σωφρόνιος²⁷. Ἐπίσης ὁ ἴδιος, γνωστὸς και μὲ τὸ ὄνομα Κάστρο τοῦ ἁγίου Γεωργίου, θεωρεῖται πρὸ ἱστορικὸς, ἀφοῦ ἐπὶ τῶν Τόκων και ὕστερα ἐπὶ βενετοκρατίας ὑπῆρξε ἡ πρωτεύουσα τῆς νήσου, ὀνομαζόμενος ἀπὸ τὸν V. Coronelli Cefalonia²⁸. Παρὰ τοῦτο δὲν δύναται μὲ βεβαιότητα νὰ δοθεῖ σχετικὴ ἀπάντησι, διότι λείπει ad hoc μαρτυρία.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον γεννήσεως ἐπικρατεῖ συμφωνία στὶς γνώμες τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὅτι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς γεννήθηκε τὴν 30ῃ Μαρτίου 1633 και ὁ δεῦτερος τὸ 1652²⁹. Σὲ μεταγενέστερη παρουσιάζεται σύγχυσι, διότι, χωρὶς νὰ θίγεται τὸ θέμα, γράφεται ὅτι γεννήθηκαν ὁ Ἰωάννης «μετονομασθεὶς ὕστερον Ἰωαννίκιος» τὸ 1663, ὁ δὲ Σπυρίδων «μετονομασθεὶς Σωφρόνιος» τὸ 1652³⁰, ἀλλ' ἀπὸ τὴν διατύπωσίν της προβάλλει τὸ ἐρώτημα τῆς ἀνταποκρίσεως τῶν χρονολογιῶν στὴ γέννησι ἢ τὴ μετονομασία γιὰ τοὺς δύο ἢ γιὰ τὸν καθένα διαφορετικὰ. Ἔτσι ὅλες οἱ γνώμες ἡμποροῦν νὰ ἐγείρουν, αἰτιολογημένα ἴσως, ἀμφιβολίες ἀπὸ τὴν διαφορὰ δεκαεννιά ἐτῶν μεταξύ τῶν ἀδελφῶν. Ἐνῶ γιὰ τὸν πρῶτον παραδίδεται τεκμηριωμένη μαρτυρία πού ἀπαντᾷ στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, ὅτι «τὴν τῆς ζωῆς σκηνὴν» αὐτοῦ ἄνοιξε τὸ «αχλὺ ἔτος λ' μηνὸς Μαρτίου»³¹, 30 Μαρτίου 1633, γιὰ τὸν Σωφρόνιον λείπει. Κατὰ τρεῖς ἀπόψεις γεννήθηκε τὸ 1652, κατὰ δὲ τὴν νεώτερον τὸ 1657³², πού φαίνεται μᾶλλον νὰ προέρχεται ἀπὸ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, ἐφόσον δὲν ἡμποροῦσε νὰ γίνετὶ τὸ 1670, ἡλικίας δεκατριῶν ἐτῶν, ἀπόφοιτος πανεπιστη-

27. Ἄλ. Λασκάρεως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27.

28. Ἀπὸ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἐπετηρὶς ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, τ. 6, 1929, σ. 186. Περισσότερα βλ. Ν. Φωκᾶ - Κοσμετάτου, Τὸ Κάστρο Ἁγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας. Ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς νήσου, Ἀθήναι 1966.

29. Ἄλ. Λασκάρεως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 26. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία κλπ., 1868, σ. 359. Ἄνδρ. Κ. Δημητρακοπούλου, ἐνθ' ἄν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρά, ἐνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 166.

30. Χρ. Ἄ. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄν., τ. 5, 1907, σ. 4.

31. Ἄλ. Λασκάρεως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 43.

32. Ἄλ. Λασκάρεως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ' ἄν., τ. 1, 1904, σ. 356 και Μαρ. Νυσταζοπούλου, ἐνθ' ἄν., τ. 8, 1966, σ. 212. Smentsovskij, Bratia Lichoudi (ἀπὸ Ἄθ. Καραθανάση, ἐνθ' ἄν., 2, 1977, σ. 180).

μίου, καθὼς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ περὶ τῶν σπουδῶν του στοιχεῖα. Οὕτω μᾶλλον πρέπει νὰ ὑπάρχει ἐπιφύλαξη, διότι δημιουργοῦνται ἀπορίες γιὰ τὰ χρονικὰ ὅρια ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἀμέσως ἐπόμενο τμήμα.

3. Σ π ο υ δ έ ς.

Διατυπώθηκαν σχετικὰ ὄχι ὀλίγες γνώμες, ἡ ἀναφορὰ τῶν ὁποίων μὲ χρονολογικὴ βᾶση ὁμοίως δὲν εἶναι ἄσκοπη.

Γιὰ τὴν στοιχειώδη τῶν ἐκπαίδευση ἀνήκουν στὸν παρελθόντα αἰῶνα πέντε. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἐκπαιδεύθηκαν καὶ οἱ δύο ἀπὸ ἓνα ἱερέα τῆς Κεφαλληνίας, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὴν δευτέρη· κατὰ τὴν τρίτη ἔμαθαν τὰ προκαταρκτικὰ γράμματα στὸ νησί, ἐνῶ ἡ ἐπόμενη ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχικὴ καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπισημαίνεται γενικὰ ὅτι οἱ «δύο γνωστοὶ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος» ἐκπαιδεύθηκαν πρῶτα στὴν Ἑλλάδα³³. Περισσότερες διαφορὲς παρουσιάζουν οἱ ἀπόψεις τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ἡ πρώτη, ἐνῶ, περιοριζόμενη στὸν Ἰωαννίκιο, εἶναι ὅτι πῆρε τὴν προκαταρκτικὴ μόρφωση στὴ γενέτειρά του, τὸ Ληξοῦρι, μὲ τὴν διαφάνεια ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Σωφρόνιο, ὕστερα ἐπεκτείνεται καὶ στοὺς δύο μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν στοὺς πολλοὺς θεολόγους, ἱερεῖς καὶ κληρικούς ποὺ διδάχθηκαν «ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ» σὲ ἰδιωτικὲς σχολὰς τῆς νήσου ἢ καὶ ὑπῆρξαν αὐτοδίδακτοι· ἡ ἐπόμενη εἶναι ὅτι ἡ ἐκπαίδευσή των ἔγινε στὴ Ζάκυνθο, διότι αὐτὴ πιστεύεται ὡς τόπος γεννήσεώς των, χωρὶς νὰ εἶναι ἀκριβές, καθὼς ἤδη ἀναπτύχθηκε· κατὰ τὴν τρίτη τὰ πρῶτα γράμματα ἔμαθαν ἀπὸ ἱερέα στὴν Κεφαλληνία, τέλος ἔκαμαν τίς σπουδὲς σ' αὐτὴ, ὅπου γεννήθηκαν³⁴. «Ὅτι φυσικὰ εἶναι ὀρθὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι διδάχθηκαν ἀπὸ κληρικὸ καὶ στὸ Ληξοῦρι εἶναι πιὸ πιθανό, ἀλλὰ δὲν μαρτυροῦνται ὀνόματα διδασκάλων, εἶδος σχολείου καὶ χρονολογίες. Στὴν περίπτωσή των πρέπει νὰ ἰσχύει μᾶλλον ἡ συμφωνία τοῦ Ἀποστόλου Δημησιάνου τὸ 1627 μὲ ὀρισμένον ἱερέα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ παιδιοῦ του μὲ χρηματικὴ ἀμοιβή καὶ ὄχι σὲ μοναστήρι ἀπὸ μοναχοὺς, ὅπως ἀναφέρεται περὶ ἄλλου³⁵. Ἐπιβάλλεται μόνον νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, λόγω μεγάλης διαφορᾶς ἡλικίας, δὲν ἔγινε ἡ ἐκπαίδευσή των ταυτόχρονα.

Πιὸ πολύπλοκο, ἀλλὰ μὲ ὀρισμένα θετικὰ στοιχεῖα, παρουσιάζεται τὸ ζήτημα τῶν σπουδῶν των στὸ ἐξωτερικό.

33. Ἰ. Α. Λασκάρω, ἐνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 26. Κ. Ν. Σάθα, ἐνθ' ἀν., 1868, σ. 359. Ἰ. Α. Δ. Δημητρακοπούλου, ἐνθ' ἀν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἐνθ' ἀν., τ. 4, 1881, σ. 4. Κ. Α. Παλασιολόγου, Ἔσπερος, Λειψία, ἔτ. 2, 1882-83, σ. 18.

34. Ἰ. Η. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ' ἀν., τ. 1, 1904, σ. 351. Χρ. Α. Παπαδοπούλου, Νέα Σιών, τ. 5, 1907, σ. 4. Κ. Κ. Παπουλίδη, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς; τ. 53, 1970, σ. 333. Ἰ. Α. Θ. Ε. Καραθανάση, ἐνθ' ἀν., τ. 2, 1977, σ. 180.

35. Περ. Η. Πεντόγαλου, Παρνασσός, τ. 14, 1972, σ. 287-90.

Ἡ πρώτη ἀπὸ τῆς ἑξὶ ἀπόψεις τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶναι ὅτι στὴ Βενετία σπούδασαν θεολογία καὶ φιλοσοφία κοντὰ στὸν σοφὸ Γεράσιμο Βλάχο ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὕστερα ἐπὶ ἑννιά χρόνια στὴν ἀκαδημία τοῦ Παταβίου, παρακολουθώντας τὰ μαθήματα τοῦ ἱερομονάχου Ἀρσενίου Καλλοῦδη μὲ ἀποτέλεσμα τὴ λήψη διδακτορικῶν διπλωμάτων, συμφωνοῦν δὲ μὲ αὐτὴ ἀπόλυτα οἱ ἐπόμενες τρεῖς μὲ τὴν διαφορά ὅτι δὲν ἀναγράφεται ὁ διδάσκαλός των στὸ δεύτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα· κατὰ τὴν ἀκόλουθη ἐκπαιδεύθησαν στὴ Βενετία καὶ τὸ Πατάβιο, ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία, μορφώθηκαν «κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θεολογίαν» στὶς δύο αὐτὲς πόλεις³⁶.

Ἀντίθετα, διαφοροποιοῦνται πολὺ μεταξὺ των οἱ ἀπόψεις τοῦ παρόντος αἰῶνος. Κατὰ τὴν πρώτη παρακολούθησαν οἱ δύο ἀδελφοὶ στὴ Βενετία τὸν Γεράσιμο Βλάχο καὶ ὕστερα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μὲ διδάσκαλο τὸν Ἀρσένιο Καλλοῦδη, παίρνοντας στὸ τέλος καὶ διδακτορικὰ διπλώματα, ἐνῶ ἀντιγραφή αὐτῆς συνιστᾷ ἡ ἐπόμενη· ἀπὸ τὴν τρίτη γίνεται περιορισμὸς στὴν ἀναφορά τοῦ νεωτέρου ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς ὅτι σπούδασε στὴ Βενετία, ἐνῶ κατὰ τὴν ἀκόλουθη καὶ οἱ δύο σπούδασαν στὸ Παρίσι· ἀντίθετα ἡ πέμπτη ἀναφέρει ὅτι ἔκαμαν τὶς σπουδὲς των στὴ Βενετία καὶ στὴν Πάδοβα, τὶς ἴδιες δὲ πόλεις ἀναφέρει καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη μὲ τὴν προσθήκη ὅτι παρακολούθησαν μαθήματα φιλοσοφίας καὶ θεολογίας· ἡ ἕβδομη, ἀρκετὰ ἐκτενής, εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ πῆγαν στὴ Βενετία γιὰ θεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδὲς, ὅπου μαθήτευσαν κοντὰ στὸν Γεράσιμο Βλάχο, ὕστερα δὲ τὶς ἐξακολούθησαν στὴν Πάδοβα, ἀκροώμενοι τὰ μαθήματα τοῦ ἱερομονάχου Ἀρσενίου Καλλοῦδη καὶ φοιτώντας στὸ πανεπιστήμιό τῆς αὐτῆς πόλεως, ὅπου καὶ ἀνακηρύχθηκαν διδάκτορες· κατὰ τὴν νεώτερή της, πὺδ σύντομη, ὁ Σωφρόνιος σπούδασε στὸ Παρίσι καὶ τὸ Πατάβιο· ἡ τελευταία, ἐκτενέστερη ἀπὸ ὅλες, εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀδελφοὶ, πηγαίνοντας στὴ Βενετία, μαθήτευσαν στὸν Γεράσιμο Βλάχο, ἀλλ' οἱ ἀρχεαὶκὲς πηγὲς σιωποῦν σχετικὰ, ἐξακολούθησαν δὲ κατόπιν τὶς σπουδὲς των στὴν Πάντοβα μὲ διδάσκαλο τὸν Ἀρσένιο Καλλοῦδη στὸ Κωττουιανὸ κολλέγιο, πολὺ πιθανὸν ὡς ὑπότροφοι αὐτοῦ, σπουδάζοντας παράλληλα, πρᾶγμα τόσο συνηθισμένο, στὸ ἐκεῖ πανεπιστήμιό, ἀλλὰ δὲν μαρτυρεῖται οὔτε στὸ πρῶτο οὔτε στὸ δεύτερο ἐκπαιδευτικὸ ἴδρυμα³⁷.

36. Ἰ. Λ. Α. Σκαρέως, ἔνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 26. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἄν., 1868, σ. 359. Ἀνδρ. Κ. Δημητρακοπούλου, ἔνθ' ἄν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἔνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 167. Κ. Α. Παλασιολόγου, ἔνθ' ἄν., τ. 1, 1882-83, σ. 18. Α. Διομήδους Κυριακοῦ, ἔνθ' ἄν., τ. 5, 1898, σ. 141.

37. Ἰ. Λ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἄν., τ. 1, 1904, σ. 351. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἄν., τ. 5, 1907, σ. 4. Κ. Καυροφύλλα, Ἡ Ἑπτάνησος ὑπὸ τοὺς Βενετούς, Ἀθήναι 1942, σ. 276. Βασ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερα, Ἀθήναι 1948, σ. 713. Μαρ. Γ. Νυσταζοπούλου, ἔνθ' ἄν., τ. 8, 1966, σ. 212 (βλ. τῆς αὐτῆς, ἔνθ' ἄν., τ. 2, 1969, σ. 147). Βλ. Ι. Φειδᾶ, ἔνθ'

Τὸ κοινὸ γνῶρισμα ποὺ ἔχουν οἱ πῶς πολλές ἀπόψεις εἶναι ὅτι ἀναφέρονται στοὺς δύο ἀδελφοὺς μαζί και πολὺ σπάνια χωριστὰ γιὰ τὸν καθένα. Διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι ἐπιβάλλεται τὸ πρῶτο, διότι μαζί σπούδασαν, ἔδρασαν και μαζί ὁμοίως ἔγραψαν³⁸, ἀλλὰ τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει πάντοτε.

Σκόπιμο εἶναι νὰ ἀναφερθοῦν τέσσερα τεκμήρια. Στὸ ἓνα γράφεται τὸ 1689 συνθέτης και ἐκφωνητῆς πανηγυρικοῦ λόγου γιὰ τὴν εὐτυχηῆ ἐπάνοδο τοῦ Ἰωάννη Σερβάνου, βοεβόδα «πάσης Οὐγκροβλαχίας», ὁ «Σωφρόνιος ἱερομόναχος ὁ Λειχούδης» μετὸν τίτλο τοῦ «δόκτορος τῶν ἐπιστημῶν και τοῦ θείου και ἱεροῦ εὐαγγελίου κήρυκος»³⁹. Δεύτερο εἶναι τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἰωαννίκιο ποὺ ἔγραψε ὁ Σωφρόνιος και ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἀναγινώσκεται: «Ἰωαννίκιος οὗτος ἱερομόναχος, ὁ φιλοσοφίας τε και θεολογίας ἑλληνιστί τε και λατινιστί διδάσκαλος ὁ Λειχούδης, ἀποσταλεῖς μετὰ τοῦ ἀυταδέλφου αὐτοῦ Σωφρονίου ἱερομονάχου και ἐν τῷ Παταβίῳ λυκείῳ ἐστεμμένον διδασκάλου τοῦ Λειχούδου»⁴⁰. Τὸ ἄλλο εἶναι ἡ μαρτυρία τῶν δύο ἀδελφῶν, ποὺ, ἀναγραφόμενοι στὸ ἔργο τους «Ἄκος ἀντιπαττόμενον τοῖς ἰοβόλοις δῆγμασι τοῦ ὄφρεως πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν και θεραπείαν τῶν μὴ ὀρθοφρονούντων ἐν τῇ ἐιτελέσει τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας», πληροφορεῖ ὅτι διδάσκαλός των στὴ Βενετία ἦταν ὁ Γεράσιμος Βλάχος⁴¹. Δύναται ὁμοίως νὰ θεωρηθεῖ τεκμήριο και ἡ ἀναγραφή στὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ὁρθόδοξος ὁμολογία» μετὰ λατινικὴ μετάφραση, ποὺ ἔκαμε ὁ Laur. Normannus στὴ Λειψία τὸ 1695, ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Λειχούδη, Ἰωαννίκιος και Σωφρόνιος, σπούδασαν στὴν Πάδοβα «16 annis»⁴². Τὸ οὐσιαστικόν, εἰδικὰ γιὰ τὸν νεώτερο, προερχόμενο ἀπὸ τὸ πανεπιστημιακὸ ἀρχεῖο τῆς πόλεως αὐτῆς, εἶναι ὅτι ἀναγράφεται μετὰ πλήρη χρονολογία στὸν κατάλογο τῶν «*laurati artisti*», τοῦ ἔτους 1670 «*13 mai Sophronius Licudi cephalenus*»⁴³.

Μετὰ βάση τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν σ’ αὐτὰ δύναται νὰ συναχθοῦν ὁρισμένα συμπεράσματα ἢ και νὰ προκληθοῦν ἐρωτήματα.

Ὡς πρὸς τίς πόλεις, ὅπου σπούδασαν και οἱ δύο, συνάγεται ὅτι εἶναι ἡ Βενετία και ἡ Πάδοβα, ἐνῶ ἀποκλείεται τὸ Παρίσι, ἀφοῦ δὲν φαίνεται ὡς τώρα παρόμοιας φύσεως ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο. Σχετικὰ μετὰ τὰ μαθήματα ποὺ ἄκουσαν ἦταν δύο, ἡ θεολογία και ἡ φιλοσοφία ἢ «ἐπιστῆμαι», ὅπως ἀναφέ-

ἀν., 1967, σ. 116. Κ. Κ. Παπουλίδη, ἐνθ’ ἀν., τ. 53, 1970, σ. 333. Φ. Οἰκονόμου, ἐνθ’ ἀν., 1972, σ. 80. Ἰ. Α. Ε. Καραθανάση, ἐνθ’ ἀν., τ. 2, 1977, σ. 180-181.

38. Κ. Κ. Παπουλίδη, ἐνθ’ ἀν., τ. 53, 1970, σ. 332.

39. Ἰ. Α. Ε. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἐνθ’ ἀν., τ. 13, 1909, σ. 193.

40. Ἰ. Α. Λ. Λασκάρεως, ἐνθ’ ἀν., τ. 2, 1864, σ. 43.

41. S m e n t s o n s k i j, *Bratia Licudi*, σ. 50 (ἀπὸ Ἰ. Α. Ε. Καραθανάση, ἐνθ’ ἀν., σ. 2, 1977, σ. 180).

42. E m. L e g r a n d, *Bibliographie hellénique*, τ. 3, Paris 1895, σ. 39.

43. G. P l u m i d i s, ἐνθ’ ἀν., τ. 10, 1972, σ. 267.

ρεται σέ δύο γλώσσες, τήν ἑλληνική καί τήν λατινική. Ὡς πρὸς τοὺς τίτλους ὁ Σωφρόνιος κάμνει στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα σαφῆ διάκριση τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του, ἀφοῦ αὐτὸν χαρακτηρίζει «φιλοσοφίας τε καὶ θεολογίας ἑλληνιστί τε καὶ λατινιστί διδάσκαλον», ἐνῶ τὸν ἑαυτόν του παρουσιάζει «έστεμμένον διδάσκαλον» στὸ Πατάβιο λύκειο ἢ «δόκτορα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ θεοῦ καὶ ἱεροῦ εὐαγγελίου κήρυκα». Ὡς πρὸς τοὺς διδασκάλους, τῶν ὁποίων ἄκουσαν τὰ μαθήματα, μαρτυρεῖται μόνον ἓνας, ὁ Γεράσιμος Βλάχος.

Ἄν οἱ πτυχές αὐτές εἶναι ἢ ὄχι ἐλλιπεῖς ὡς πρὸς τὰ εἰδικὰ γιὰ τὴν καθεμία στοιχεῖα, γιὰ τὸν χρόνον γενικὰ τῶν σπουδῶν προβάλλουν πολλὰ ἐρωτήματα.

Τὸ πρῶτον εἶναι ἂν τις ἔκαμαν ταυτόχρονα ἢ χωριστά. Ὑπὲρ τῆς δευτέρας μᾶλλον ἐκδοχῆς ἐπιβάλλεται νὰ δοθεῖ προτίμηση, ἐάν ἀντικρυσθεῖ στὴν πραγματικότητα τῶν διαστάσεων τῆς ἢ μεγάλης, δεκαετηθιας χρόνια, διαφορᾶς ἡλικίας τῶν δύο ἀδελφῶν. Αὐτὸ φαίνεται νὰ ὑποκρύπτεται στὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, ὅπου ἀναγινώσκεται ὅτι μαζί με τὸν Σωφρόνιο ἀπεστάλη ὁ Ἰωαννίκιος, ὁ «φιλοσοφίας τε καὶ θεολογίας ἑλληνιστί τε καὶ λατινιστί διδάσκαλος», πρᾶγμα πού περισσότερο ὑπονοεῖ ὅτι τὸν συνόδευσε ὡς ἐκεῖ, ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει προηγουμένως, χωρὶς νὰ γίνῃ διδάσκαλος, καὶ ἴσως νὰ παρέμεινε καὶ αὐτός, ἄγνωστο γιὰ τοιοῦς λόγους, παρὰ ὅτι πῆγαν νὰ συσπουδάσουν. Παρὰ τοῦτο δὲν παύει, μετὰ τὰ ὑπάρχοντα δεδομένα, νὰ συνιστᾶ ἐρώτημα ἢ συμμετεκπαίδευση τῶν δύο ἀδελφῶν στὸ ἐξωτερικόν, καθὼς πραγματικὰ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ ταυτόχρονα καὶ ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσή των στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους.

Ἡ αὐτὴ ἀρχὴ πρέπει μᾶλλον νὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ δεύτερο σχετικὸ σκέλος, πότε ἄρχισαν καὶ πόσο κράτησαν οἱ σπουδές των στὴν Ἰταλία. Τὸ τελευταῖο μόνον ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὁμιλεῖ γιὰ τὴν διάρκεια, δεκάξι χρόνια καὶ γιὰ τοὺς δυὸ μαζί, χωρὶς νὰ διαφαίνεται ἂν πρόκειται περὶ συγχρονισμοῦ ἢ ὄχι. Τὸ τέταρτο δίδει ἀπάντηση μόνον στὸν τερματισμὸ τῶν σπουδῶν τοῦ Σωφρόνιου. Ἡ διάρκειά των δὲν φαίνεται ἴσως γενικὰ νὰ ἦταν καθορισμένη, ὥστε μετὰ τὴν βᾶση αὐτὴ νὰ γίνῃ ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς καὶ τῆς ἐνάρξεώς των. Ἔτσι δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ὑπολογισθεῖ, οὔτε ἀκόμη κατὰ πιθανὴ προσέγγιση, καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα πού ἔκαμε σπουδές ὁ καθένας στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη πόλη. Ἐφόσον τὸ 1670 εἶναι βέβαιο πὼς ἔλαβε τὸ δίπλωμά του ὁ Σωφρόνιος, ἀλλ', ἐάν ἡ δεκαετής διάρκεια τῆς φοιτήσεως στὸ λύκειο τοῦ Παταβίου γίνῃ ἀσπαστή, πρέπει νὰ μετέβη ἐκεῖ, ἀφοῦ γεννήθηκε τὸ 1652, σὲ ἡλικία ὀκτώ ἐτῶν, πρᾶγμα πού γεννᾶ δικαιολογημένη ἀμφιβολία, χωρὶς νὰ ὑπολογισθεῖ ἡ τελευταία πού ἀναβιβάζει τὸν χρόνον σπουδῶν σὲ δεκαεξαετία. Οὕτω, καθὼς ἤδη σημειώθηκε σχετικὰ μετὰ τὸν χρόνον γεννήσεως τοῦ Σωφρόνιου, δημιουργοῦνται πολλὰ ἐμπόδια καὶ γιὰ ἐπακριβεῖς χρονολογήσεις τῶν σπουδῶν του.

4. Ὑπηρεσία στὴν ἐκκλησία.

Ὅμοια ζητήματα προβάλλουν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔναρξή τῆς ὑπηρεσίας τῶν δύο ἀδελφῶν στὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς τίτλους πού ἔλαβαν. Κατὰ μία ἀπὸ τὶς ἀπόψεις, μετὰ τὶς σπουδές των, ἐπιστρέφοντας στὴν Κεφαλληνία τὸ 1670, χειροτονοῦνται ἱερεῖς ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Γεράσιμο, ὕστερα δὲ ἀπὸ λίγο χρόνον, ἀφοῦ χήρεψε ὁ Ἰωάννης, ἔγινε μοναχός, μετονομασθεὶς Ἰωαννίκιος, ἐνῶ προηγουμένως εἶχε μονάσει ὁ Σπυρίδων, παίροντας τὸ ὄνομα Σωφρόνιος· ἡ δευτέρη, ἀμφιβάλλοντας γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη, ἐπαναλαμβάνει ἀκριβῶς τὰ ἴδια, προσθέτοντας τὴν μαρτυρία ὅτι τὸ 1673 σὲ κατάλογο ἱερέων τοῦ Ληξουρίου, στὸ ἀρχεῖο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ἀργοστολίου εἶναι γραμμένοι «ἱερεῖς Ἰωάννης (Ἰωαννίκιος;) καὶ Σωφρόνιος Licudi» κατὰ τὴν τρίτη, μὲ τὴν ἐπιστροφή των στὴν Κεφαλληνία, χειροτονοῦνται ἱερεῖς· ἡ ἐπόμενη εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ἐπέστρεψαν στὸ νησί, χειροτονήθηκαν τὸ 1670 ἱερεῖς μετονομαζόμενοι ἀντίστοιχα Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος, ἐνῶ κατὰ τὴν τελευταία ὁ δεύτερος, μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν Κεφαλληνία τὸ 1680, χειροτονεῖται ἱερέας⁴⁴.

Κατὰ τὸν πρῶτο συγγραφέα τοῦ παρόντος αἰῶνος πού ἀσχολεῖται περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ χωριστὰ γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, ὁ πρεσβύτερος, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὸ Ληξούρι, χειροτονεῖται ἱερέας τὸ 1670 καὶ μὲ τὸν θάνατο τῆς συζύγου του γίνεται μοναχός, μετονομαζόμενος Ἰωαννίκιος, ὁ δὲ νεώτερος, ἐπανερχόμενος στὴν Κεφαλληνία τὸ 1680, χειροτονεῖται ἱερέας παίροντας τὸ ὄνομα Σωφρόνιος, δὲν εἶναι δὲ πιθανὸ πὼς τὸ τὸ 1670 χειροτονήθηκαν καὶ οἱ δύο, διότι τότε ὁ Σπυρίδων ἦταν δεκαοκτώ χρονῶν, καὶ παρὰ τοῦτο παρατίθεται ἡ γνωστὴ ἤδη μαρτυρία περὶ ἐγγραφῆς τῶν δύο ἀδελφῶν σὲ κατάλογο ἱερέων τοῦ Ληξουρίου τὸ 1672· κατὰ τὴν δευτέρη ἀποψη, ὅπου, καθὼς ἤδη ἀναφέρθηκε, γίνεται φανερὴ σύγχυση, ὁ Ἰωάννης μετονομάσθηκε τὸ 1663 Ἰωαννίκιος καὶ ὁ Σπυρίδων τὸ 1652, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπόμενη, μετὰ τὴν ἐπάνοδό του στὴν Κεφαλληνία τὸ 1680 χειροτονεῖται ὁ Σωφρόνιος ἱερέας· ἡ τελευταία, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν πρώτη ὡς πρὸς τὰ ἔτη ἐπάνοδου στὸ νησί καὶ ἀφιέρωσης τοῦ καθενὸς στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας, ἀναφέρει καὶ τὰ ὀνόματα τῶν δύο γιῶν τοῦ πρεσβυτέρου, Νικολάου καὶ Ἀναστασίου, πού εἶχε ἀπὸ τὸν γάμο του⁴⁵.

44. Ἄλ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 26. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἀν., σ. 359-360. Ἀνδρ. Δ. Δημητράκοπούλου, ἔνθ' ἀν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρά, ἔνθ' ἀν., τ. 4, 1881, σ. 167. Δ. Διομήδους Κυριακοῦ, ἔνθ' ἀν., τ. 3, 1898, σ. 141.

45. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἀν., τ. 1, 1904, σ. 351 καὶ 356. Χρ. Α. Παπαδοπούλου, Νέα Σιών, τ. 5, 1907, σ. 4. Μαρ. Γ. Νυσταζοπούλου, ἔνθ' ἀν., τ. 8, 1966, σ. 212. Κ. Κ. Παπουλίδη, ἔνθ' ἀν., τ. 53, 1970, σ. 333.

Φυσικό είναι το συμπέρασμα ότι ένεκα μεγάλης διαφορᾶς ηλικίας πρέπει σέ διαφορετικό χρόνο νά εντάχθηκαν στην εκκλησία, πότε όμως ακριβῶς έγινε τοῦτο γιά τόν καθένα, δέν δύναται, μέ τήν ἀπουσία μαρτυριῶν, νά προσδιορισθεῖ. Ὡς πρὸς τὸ 1672, καθὼς ἀναπτύσσεται στὸν οἰκεῖο χώρο, βρισκόταν ἐκτὸς τῆς νήσου ὁ Σωφρόνιος.

5. Ὑπηρεσία σέ σχολεῖο τῆς Κεφαλληνίας.

Χωρὶς χρονολογικούς προσδιορισμούς, ἀλλ' ὅμοια, μετὰ τὴν ἐπιστροφή των ἀπὸ τὴν Ἰταλία παραδίδονται στοιχεῖα ἐκπαιδευτικῆς δράσεως. Ἡ πρώτη ἀπὸ τίς πέντε ἀπόψεις τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶναι ὅτι ὁ μητροπολίτης Κεφαλληνίας Περθέσιος ἀναθέτει στὸν Ἰωαννῆλιο τὴν ἐπιτήρηση τῶν σχολείων Λιξουρίου καὶ Ἀργοστολίου, τὸν δὲ Σωφρόνιο διορίζει σχολάρχῃ τῆς σχολῆς στὴν πόλῃ τοῦ ἁγίου Γεωργίου· τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνει ἄλλη, ὅτι ἀνατέθηκαν τοιαῦτα καθήκοντα στοὺς δύο, χωρὶς νά προσδιορίζει τὴν πόλῃ, ὅπου ὑπηρετεῖ ὁ νεώτερος· ἡ τρίτη ἀναφέρει μόνον ὅτι δίδαξαν ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη στοὺς ναοὺς καὶ τὰ σχολεῖα τοῦ νησιοῦ· κατὰ τὴν ἐπόμενη ὁ Ἰωαννῆσιος διορίζεται μ' ἐντολὴ τοῦ μητροπολίτη ἐπιμελητῆς τῶν σχολείων καὶ ὁ Σωφρόνιος σχολάρχῃς τῆς σχολῆς στὴν πόλῃ, χωρὶς ἐπίσης νά ὀρίζεται σέ ποιά· πῶς σύντομη ἐμφανίζεται ἡ τελευταία μέ τὴν φράση ὅτι χρημάτισαν διδάσκαλοι στὴν Κεφαλληνία⁴⁶.

Στὶς ἀρχές τοῦ παρόντος αἰῶνος διατυπώθηκε ἡ γνώμη ὅτι μέ τὴν ἐπιστροφή των στὴν Κεφαλληνία τὸ 1670 οἱ δύο ἀδελφοὶ δίδαξαν στὸ Ληξούρι σέ ιδιαίτερη σχολὴ πού κατὰ διατηρουμένη παράδοση εἶχαν πλησίον τοῦ σωζόμενου ἀκόμη ναΐσκου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ συνοικία Ποταμίου οἱ μόνον τότε ἀξιόλογοι ἐκεῖ διδάσκαλοι, ὅτι δὲν ὑφίσταντο στὸ νησί ἀξιόλογα δημόσια σχολεῖα ἢ ἰδιωτικά, ὅτι ὡς πρὸς τὸν διορισμὸ ἐπιθεωρητῆ τῶν σχολείων δὲν εἶχε δικαιοδοσία ὁ μητροπολίτης καὶ τέλος ὅτι ὁ Σωφρόνιος εἰδικά, μέ τὴν ἐπανάδο του τὸ 1680, δίδαξε στὸ Ληξούρι καὶ ἀργότερα ἐγίνε σχολάρχῃς στὸ Κάστρο· κατὰ τὴν ἐπόμενη, ὁ Σωφρόνιος, ἀφοῦ σπούδασε στὴ Βενετία καὶ διακρίθηκε ὡς διδάσκαλος ἐκεῖ, τὸ 1680 ἐπιστρέφει στὴν Κεφαλληνία, ὅπου διδάσκει, ἐνῶ κατὰ τὴν τρίτη ὁ Σωφρόνιος δίδαξε στὸ Ληξούρι· ἡ τελευταία εἶναι ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, ἦταν στὴ νῆσο δύο ἰδιωτικά ἐκπαιδευτήρια ἑλληνικά, τὸ ἓνα στὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μέ διευθυντὴ τὸν Σωφρόνιο καὶ τὸ ἄλλο στὸ Ληξούρι μέ τὸν ἀδελφὸ του Ἰωαννῆσιο⁴⁷.

46. Ἀλ. Λασκάρεως, ἐνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 26-27. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία, 1860, σ. 360. Ἀνδρ. Ν. Δημητρακοπούλου, ἐνθ' ἄν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἐνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 167. Α. Διομήδους Κυριακοῦ, ἐνθ' ἄν., 1898, σ. 141.

47. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ' ἄν., τ. 1, 1904, σ. 351-52 καὶ 356. Κ. Καίρο-

Φυσικὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὰ ὅλα δὲν βασίζονται σὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες, ὡς πρὸς δὲ τὸ ἔτος 1680 παρατηρεῖται ὅτι, σὲ χρόνον προγενέστερο σχετικὰ μὲ ὅμοια ἐργασία σὲ ἄλλη πόλιν, γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται διαχωρισμὸς τῆς δράσεως τῶν δύο ἀδελφῶν.

II. Η ΣΧΟΛΗ ΜΑΝΟΛΑΚΗ.

Μὲ τοιαύτη ταυτότητα ἐμφανίζεται ὁ Σωφρόνιος Λειχοῦδης νὰ ἀναλαμβάνει στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας ὑπηρεσία, τῆς ὁποίας οἱ πτυχεῖς ἀναπτύσσονται στὸ ἀμέσως ἐπόμενο καὶ τελευταῖο κεφάλαιον τῆς ἐργασίας, ἀφοῦ στὸ παρὸν προηγηθῶν ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ ἐκεῖ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ σχετικὰ διατυπώθηκαν καὶ ἀποτελοῦν τὴν ἀπαραίτητη ἀφετηρία εἶναι ἡ πράξις τῆς πατριαρχικῆς συνόδου γιὰ τὴν σύστασίν του, ἡ ἀνάλυσις αὐτῆς ὡς ὄργανισμοῦ λειτουργίας καὶ οἱ συνθήκες, ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἀποφασίσθηκε νὰ γίνῃ.

1. Ἀπόψεις.

Οἱ δύο παλαιότερες, ποὺ δύνανται μᾶλλον νὰ εἶναι μαρτυρίες, ἀνήκουν στὸν 18ο αἰῶνα. Κατὰ τὴν μία, τὸ 1661 ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος, μὲ τὴν ἀφιξή του στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔγινε «πρόξενος» τοῦ νὰ συστήσῃ «σχολεῖον» ὁ «θεοφιλῆς ἄνθρωπος ὁ Μανολάκης ὁ Καστοριανὸς» πρῶτα ἐκεῖ, «δεύτερον» στὴ Χίο καὶ «τρίτον» στὴν Ἄρτα, ἐνῶ ἡ ἐπιγραφή τῆς σχετικῆς παραγράφου τοῦ ἔργου ἀρχίζει μὲ τὴν φράση «περὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, Χίῳ καὶ Ἄρτῃ σχολείων τοῦ Καστοριανοῦ Μανολάκη», συνεχίζοντας τὴν μνημόνευσιν καὶ τῶν ἄλλων περιεχομένων τῆς· κατὰ τὴν ἀμέσως μετ' αὐτῆν, τὸ 1660, τὸ ἴδιον ἔτος τῆς ἀναδειξέως του, πηγαίνοντας στὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ εἰρημένος Νεκτάριος ἔπεισε τὸν Μανολάκην νὰ ἰδρύσῃ σχολεῖα, γιὰ νὰ σπουδάζουν σ' αὐτὰ οἱ νέοι τὰ «ἑλληνικὰ γράμματα», στὴν Πόλιν, τὴν Χίον, τὴν Ἄρταν καὶ τὸ Ἀνατολικό, πρᾶγμα ποὺ ἔγινε⁴⁸.

Τὰ στοιχεῖα τῶν δύο αὐτῶν μαρτυριῶν, ἰδίως τῆς δευτέρας, διότι συμπληρώνει τὴν πρώτη, ἀκολουθοῦν σχεδὸν ὅμοιες σὲ γενικὲς γραμμὰς ἀπόψεις, ἀναγόμενες στὸν 19ο αἰῶνα. Κατὰ τὴν πρώτη, ἐπὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Διονυσίου τὸ 1660-65, πατριάρχης Ἱεροσολύμων τὸ 1660 ἔγινε ὁ Νεκτάριος,

φύλλα, ἐνθ' ἀν., 1942, σ. 276. Μαρ. Γ. Νυσταζοπούλου, ἐνθ' ἀν., τ. 8, 1966, σ. 212. Ἑλληνικὴ Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Κερκυραϊκὰ χρονικά, τ. 15, 1970, σ. 104.

48. Δοσιθέου, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων κλπ., ἐν Βουκουρεστίῳ 1715, σ. 1177. Μελέτιου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν φράσιν παρὰ Γεωργίου Βενδότη ἐκ Ζακύνθου καὶ παρ' αὐτοῦ διορθωθεῖσα, τ. 3, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1784, σ. 468-69.

μέ τις προτροπές του όποιου ό διαμένων τότε στην Κωνσταντινούπολη πλούσιος «Μανολάκης ό έκ Καστορίας άνήγειρε τέσσαρα σχολεία έλληνικά», στην Πόλη, την Χίο, την "Αρτα και «κατά» τó 'Ανατολικό, ένώ προηγουμένως είχε συστήσει άλλο στην ιδιαίτερη πατρίδα του, και σ' αυτά, «διά τής αυτού δαπάνης χορηγίας» διδάσκονταν οί έλληνόπαιδες («την έλληνικην και έκκλησιαστικήν παιδείαν» κατά την έπόμενη, στην "Αρτα ήταν από τó 1660 «ίδρυμένη» σχολή με την συνδρομή του Μανωλάκη από την Καστοριά που διέτριψε, «φαίνεται», στην πόλη κατά την νεότητά του· κατά την τρίτη έπίσης («υπήρχε» στην "Αρτα σχολή που ίδρύθηκε «από του 1660» με την συνδρομή του όμογενούς από την Καστοριά Μανωλάκη· ή άλλη είναι ότι, αφού εξέλιπε, «ϊσώς» από έλλειψη πόρων, ή παλαιά σχολή, με την προτροπή του Νεκταρίου ό Μανολάκης από την Καστοριά τó 1662 «άνήγειρε σχολήν» κατοχυρώνοντας αυτήν με πατριαρχικό σιγίλλιο και «ικανώς» την προικοδότησε, ώστε να διατηρηθεϊ έως την έλληνική επανάσταση· κατά την άκόλουθη, ό Μανολάκης από την Καστοριά «κατά τούς χαλεπούς εκείνους και σκοτεινούς χρόνους συνέστησεν έλληνικην σχολήν» στην "Αρτα, χωρίς να αναγράφεται πότε· κατά την τελευταία στή σειρά, με τις σχετικές δύο παραπομπές, ό ιστορικός Μελέτιος γράφει ότι ό Μανωλάκης ό Καστοριανός κατά προτροπή του Νεκταρίου συνέστησε σχολεία στην Πόλη, την Χίο, την "Αρτα και τó 'Ανατολικό, ό δέ Δοσίθεος ότι τά σχολεία αυτά συνέστησε περί τó 1661⁴⁹.

Από τις έξι αυτές απόψεις θίγονται δύο κυρίως ζητήματα, ό χρόνος και ό τρόπος συστάσεως τής σχολής. Με τόν προσωρινό παραμερισμό του δευτέρου, ως προς τó πρώτο συνάγεται ότι ή προτελευταία δέν τó αναφέρει, ή τέταρτη τó άνάγει στο 1662, ή τελευταία μεταφέρει, άλλ' όχι άκριβώς, δυό προηγούμενες, οί δέ τρεις προτιμούν τó 1660, σύμφωνα με την δεύτερη του ίδιου αιώνα, ένώ, καθώς όρθά έρμηνεύθηκε, τó έτος τούτο σχετίζεται αποκλειστικά με την μετάβαση του πατριάρχη Νεκταρίου στην Πόλη⁵⁰. Τά σχετικά με τόν τρόπο συστάσεως τής σχολής θά αναπτυχθούν μετά την καταχώριση τής συνοδικής πράξεως, έπισημαίνεται δέ μόνον προκαταρκτικά ότι τó

49. Ζ. Μ α χ ᾱ, Κατάλογος ιστορικός τών πρώτων επισκόπων και τών έφεξής πατριαρχών τής έν Κωνσταντινουπόλει άγίας και μεγάλης του Χριστού εκκλησίας, έν Ναυπλίω 1837, σ. 217-18. Π. 'Α ρ α β α ν τ ι ν ο ὕ, Χρονογραφία τής 'Ηπειρου κλπ., τ. 2, 1857, σ. 23. Σ. Ι. Β ο υ τ υ ρ ᾱ, 'Ι. Α. Β ρ ε τ ο ὕ και Γ. Β α φ ε ι ᾱ δ ο υ, Λεξικόν ιστορίας και γεωγραφίας κλπ., έν Κωνσταντινουπόλει, τ. 1, 1869, λ. "Αρτα, σ. 696. Μ. Κ. Π α ρ α ν ῖ κ α, Σχεδιάσμα κλπ., 1872, σ. 72. 'Ε π ε τ η ρ ῖ ε του έν Κωνσταντινουπόλει ήπειρωτικού φιλεκπαιδευτικού συλλόγου, έτ. 2, 1873-74, σ. 127. Θ ε ο δ. Α. Χ α β έ λ - λ α, 'Ιστορία τών Αιτωλών από τών άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1829, έν 'Αθήναις, μ. 2, 1883, σ. 28.

50. Μ. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, 'Εκκλησιαστική 'Αλήθεια, έτ. 8, 1887-88, σ. 305.

ρῆμα «ἀνήγειρε» ποὺ χρησιμοποιεῖται δὲν ἀποδίδει τὴν πραγματικότητα. Ἡ χορηγία τοῦ Μανολάκη ἀφοροῦσε εἰδικὰ τὴν συντήρηση τῆς σχολῆς.

Παρὰ τὴν ἀναγωγὴ τῶν στὸν παρελθόντα ἐπίσης αἰώνα καταχωρίζονται ιδιαίτερα τρεῖς ἀπόψεις ἄλλου συγγραφέα, διότι ἀνήκουν σὲ εἰδικὸ γιὰ τὴν ἐξεταζόμενη περιοχὴ ἔργο, σταθμὸ στὴν ἱστοριογραφία τῆς. Κατὰ τὴν μία, μεταξὺ 1647 καὶ 1668, ποὺ δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ μητροπολίτης, «κατὰ» τὸ 1662, μὲ προτροπὴ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ὁ Μανολάκης ἀπὸ τὴν Καστοριά «ἀνήγειρε» σχολὴ στὴν Ἄρτα, κατοχυρώνοντας αὐτὴ μὲ πατριαρχικὸ σιγγίλιο, ποὺ δὲν κατορθώθηκε νὰ βρεθεῖ παρὰ τὶς σχετικὲς ἐρευνες σὲ κώδικες τοῦ πατριαρχείου, καὶ «ἰκανῶς» προικοδοτώντας τὴν κατὰ τὴν δευτέρη στὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Βασιλείου τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου «ὑπῆρξεν ἢ ὑπὸ τοῦ ἐκ Καστορίας Μανολάκη συστηθεῖσα ἑλληνικὴ σχολή», κατὰ δὲ τὴν τρίτη, ἀφοῦ ἐξέλιπε ἢ παλαιά, στὴν ὁποία εἶχε φοιτήσει καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, «ἔνεκα τῶν καιρικῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἐλλείψεως ἴσως πόρων», ὁ ἀρχηγούναρης Μανολάκης ἀπὸ τὴν Καστοριά, ἐκτὸς ἄλλων σὲ διάφορες πόλεις, «ἀνήγειρε» καὶ στὴν Ἄρτα μὲ προτροπὴ τοῦ Νεκταρίου τὸ 1662 «ἑλληνικὴν σχολὴν» προικοδοτώντας τὴν ἰκανῶς μὲ τὰ εἰσδήματα δύο ναῶν, ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἰπαπαντῆς, καὶ μὲ τὰ κτήματά των, ἐνῶ γιὰ τὴν «διατήρησιν» τῆς σύστησε «ἀδελφότητα»⁵¹. Ἐνῶ ἡ προσθήκη τῆς Ἰπαπαντῆς δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ βασιζέται, γενικῆς φύσεως συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης καὶ τῆς τελευταίας ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀπόψεις, συγκρινόμενα ὡς σύνολο μὲ ὅσα διατυπώθηκαν στὶς προηγούμενες, προσεγγίζουν βασικὰ μὲ ὅσα ἤδη ἔγραψε ὁ Μ. Παρανίκας στὸ ἔργο του.

Πρὸς συμπλήρωση τοῦ κύκλου τῶν ἀπασχολήσεων μὲ τὸ θέμα ἐπιβάλλεται ἡ σύντομη, ὅσο δύνатаι, ἀναφορὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ παρόντος αἰῶνος ποὺ ταξινομοῦνται σὲ ομάδες.

Κατὰ τὴν μία τῆς πρώτης ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος, βρισκόμενος στὴν Πόλη, φρόντισε γιὰ τὴν ἴδρυση τῶν σχολῶν σ' αὐτὴ, στὴ Χίο καὶ τὴν Ἄρτα μὲ δωρεὰς τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ, κατὰ τὴν ἄλλη οὗτος δαπάνησε ἀφειδῶς «πρὸς διάδοσιν τῆς παιδείας» στὸ γένος μὲ τὴν ἴδρυση σχολείων σὲ πολλὰς πόλεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στὴν Ἄρτα, κατὰ δὲ τὴν τρίτη ὁ ἴδιος δωρητῆς ἴδρυσε σχολεῖα στὴ Χίο, τὴν Ἄρτα καὶ τὸ Ἄνατολικό⁵². Τὸ κοινὸ των γνώρισμα εἶναι ὅτι δὲν θίγουν ἀκριβῶς τὴ σχετικὴ χρο-

51. Σ ε ρ φ ε ἰ μ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἡπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὠσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 108, 139 καὶ 208.

52. Χ ρ ο σ. Πα πα δ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ 1910, σ. 534. Π. Κ α ρ ο λ ἰ δ ο υ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι

νολογία, μᾶλλον ἀπὸ τὴν γενικότητα τῆς φύσεως τῶν ἔργων, ὅπου ἀνήκουν. Οὐσιαστικά στὴν ἴδια ομάδα ἐντάσσονται οἱ δύο ἀπόψεις ἐνός, ἢ μία ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεγάλες δωρεές στὴν ἐκκλησία ἔδρουσε σχολεῖα στὴν Πόλη, τὴν Χίο, τὴν Πάτμο καὶ τὴν Ἄρτα, ἢ δὲ ἄλλη ὅτι ὁ ἴδιος Μανωλάκης Καστοριεὺς ἢ Καστοριανὸς ἔδρουσε στὶς ἴδιες πόλεις⁵³, χωρὶς νὰ θέτει κάποιον χρονικὸ προσδιορισμό.

Σὲ ἄλλη ομάδα τοποθετοῦνται οἱ ἀπόψεις τριῶν ποὺ εἶναι δύο καὶ ἄνω. Κατὰ τὴν μία τοῦ ἐνός ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς συνέστησε καὶ «τὴν ἐν Ἄρτῃ σχολὴν» τὸ 1666, κατὰ τὴν ἄλλη, «παρακληθεὶς καταλλήλως ἀπὸ τὸν πατριάρχη Δοσίθεο, ἔδρουσε σχολές στὴν Πόλη, στὴ Χίο, στὸ Αἰτωλικὸ καὶ τὴν Ἄρτα, ἐνῶ κατὰ τὴν τρίτη τὸ 1669 ἐκδόθηκε σιγίλλιο περὶ συστάσεως στὴν Ἄρτα σχολῆς ἀπὸ τὸν Μανωλάκη⁵⁴. Κατὰ τὴν πρώτη ἐνός ἄλλου, μετὴν ἔμπνευση καὶ προτροπὴ τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ὁ Μανωλάκης χρηματοδότησε τὴν σύσταση σχολῆς στὴν Ἄρτα καὶ ἡ πιὸ σωστὴ χρονολογία ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας της εἶναι τὸ 1660, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ Νεκτάριος ἔζησε ἀπὸ τὸ 1605-1685, κατὰ τὴν δεύτερη τὸ 1660 ἀρχίζει τὴ δράση της ἢ σχολὴ Μανωλάκη ποὺ ἐγίνε κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καθὼς μετὴν προηγούμενη καὶ κατὰ τὴν τρίτη ἰδρύθηκε τὸ αὐτὸ ἔτος 1660⁵⁵. Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο γνώμες ἐνός τρίτου εἶναι ὅτι ὁ Βαρθολομαῖος, μητροπολίτης τῆς Ἄρτας, ἔδρουσε τὸ 1660 σχολὴ σ' αὐτὴ, ἢ δεύτερη ὅτι ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς ἢ Καστοριώτης ἢ Καστοριεὺς ἔδρουσε σχολές στὴν Πόλη τὸ 1663, στὴ Χίο, Πάτμο, Καστοριὰ καὶ Ἄρτα^{55α} χωρὶς ἢ σύσταση σ' αὐτὲς νὰ χρονολογεῖται.

Ἐπολείπονται ἐννιά γνώμες ποὺ ἀνήκουν σὲ ἰσαριθμοὺς ἐκπροσώπους. Κατὰ τὴν πρώτη τὸ 1660 ἰδρύθηκε ἡ σχολὴ Μανωλάκη καὶ τὸ 1669 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μελέτιος Γ' «ἀπέλυσε πατριαρχικὸν γράμμα» σχετικὸ μετὰ αὐτῆς⁵⁶. Ἀκολουθοῦν ἄλλες πέντε ποὺ ἐντοπίζουν τὴ σύσταση στὰ 1662, ἀναφέροντας ὡς πρὸς τὰ ἄλλα στοιχεῖα ἢ πρώτη ὅτι μετὴν προτροπὴ τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων ἀνήγειρε τὴ σχολὴ ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς, ἢ ἐπόμενη ὅτι ὡς ἰδρυτῆς αὐτῆς στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ ἀγίου Βασιλείου φέρε-

τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 454. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, τ. Β1, 1964, σ. 269.

53. Θ. Παπακωνσταντίνου, Μεγάλῃ ἑλληνικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 14, λ. Καστοριὰ, σ. 14α καὶ τοῦ αὐτοῦ, αὐτ. λ. Καστοριεὺς ἢ Καστοριανὸς Μανωλάκης, σ. 18α.

54. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία κλπ., τ. 1, 1936, σ. 7, τ. 2, 1936, σ. 311-12 καὶ τ. 1, 1936, σ. 168.

55. Μ. Περὰνθη, περ. Σκουφᾶς, ἔτ. 3, 1957, σ. 302. Τοῦ αὐτοῦ, Ἄρτα. Τουριστικὸς ὁδηγὸς κλπ., 1959, σ. 16. Τοῦ αὐτοῦ, Σκουφᾶς, τ. 5, τεύχη 40-41, 1976, σ. 5.

55α. Φωτ. Οἰκονόμου, ἔνθ' ἀν., 1972, σ. 28 καὶ 72.

56. Γ. Α. Οἰκονόμου, ἐφ. Ἐλεύθερος Λόγος, Ἄρτα, φ. 977, 17-2-1955.

ται ὁ Μανωλάκης ἀπὸ τὴν Καστοριά, ἡ τρίτη ὅτι «περὶ τὸ 1662» ἔδρυσε ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς σχολὴ στὴν Ἄρτα ποῦ ἐγκαταστάθηκε κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ ἀγίου Βασιλείου, ἡ ἐπόμενη ὅτι κατ' ἐμπνευση καὶ προτροπὴ τοῦ Νεκταρίου ἔδρυσε ὁ Μανωλάκης, ὑποστηρικτῆς πολλῶν λογίων, σχολεῖα τὸ 1663 στὴν Πόλη, ὕστερα στὴ Χίο, στὴν Καστοριά, καὶ τὸ 1662 στὴν Ἄρτα, ἡ δὲ τελευταία ὅτι τὸ 1662 ἰδρύθηκε ἡ σχολὴ Μανωλάκη μὲ προτροπὴ καὶ ἐμπνευση τοῦ Νεκταρίου, ἀλλὰ μὲ χρηματοδότηση τοῦ Μανωλάκη Καστοριανοῦ ἢ Καστοριώτου ἢ Καστοριέως⁵⁷. Διαφέρουν δύο ἄλλες· κατὰ τὴν μία ὁ Μανωλάκης Καστοριανὸς ἢ Καστοριεὺς ἔδρυσε τὸ 1663 σχολεῖα μὲ δικὰ του ἐξοδα στὴν Πόλη, στὴ Χίο καὶ στὴν Ἄρτα, κατὰ δὲ τὴν ἄλλη, ἐνῶ τὸ πρῶτο σχολεῖο ἰδρύθηκε τὸν νεώτερο μεσαίωνα ἀπὸ τὸν Μανωλάκη Καστοριανό, ἀνέκδοτο δὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο, σχετικὸ μὲ τοὺς γοναράδες, «χρονολογίαις 5 Ἰούλιου 1667», μιλάει γιὰ εὐεργεσίες τοῦ Μανωλάκη ποῦ μεταξὺ ἄλλων θεμελίωσε σχολεῖα, ὅπως στὴν Πόλη, τὴν Χίο καὶ τὴν Ἄρτα⁵⁸.

Χωριστὴ ὁμάδα συνιστοῦν δύο ἄλλες· κατὰ τὴν μία, τὸ 1669 ἐκδόθηκε σιγίλλιο περὶ συστάσεως σχολῆς ἀπὸ τὸν Μανωλάκη στὴν Ἄρτα, κατὰ δὲ τὴν ἄλλη ὁ Μανωλάκης ὁ Καστοριανός, κατόπιν συστάσεων τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη, συνέστησε («νέαν σχολὴν») στὴν Ἄρτα⁵⁹.

2. Ἡ π ρ ὶ ξ ῆ σ υ σ τ ἄ σ ε ω ς.

Αὐτὸ εἶναι τὸ χρονικὸ τῶν ἀπόψεων παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1888 εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ σιγιλλίου⁶⁰ καὶ τὸ 1900 δλόκληρο σύμφωνα

57. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ῖ δ ο υ, Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν, τ. 2, 1927, σ. 503, λ. Ἄρτα. Χ ρ. Ι. Σ ο ῦ λ η, Τζουμερκιώτικα καὶ ἀρτινὰ νέα, Ἰωάννινα, ἔτ. 1, 1932-33, τεύχ. 2, σ. 3. Ἀ ν. Κ. Ὀ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, τ. 2, 1936, σ. 115. Κ. Χ. Β ἄ γ ι α, Σκουφᾶς, Ἄρτα, ἔτ. 3, 1957, σ. 333-34. Γ ρ. Ν ἄ κ ο υ, Ἡ ἱστορία τῆς Ἄρτης ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἄρτα 1969, σ. 117.

58. Ν. Β ἔ η, Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν, τ. 9, 1930, σ. 129, λ. Μανωλάκης. Ν. Ζ ἰ ἄ γ κ ο υ, Τουρκοκρατούμενη Ἡπειρος: τιμαριωτισμὸς, ἀστισμὸς, νεοελληνικὴ ἀναγέννηση 1648-1820, Ἀθήνα 1974, σ. 279.

59. Χ ρ. Γ. Γ ο υ γ ο ῦ σ η, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τ. 11, 1927, σ. 439. Τ ἄ κ η Φ. Χ ρ ῖ σ τ ο π ο ῦ λ ο υ, Ὀρθοπεδικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 3, 1963, στ. 278.

60. Ὡς πρὸς τὴν τύχη τοῦ σιγιλλίου διατυπώθηκαν δύο διαφορετικὲς ἀπόψεις. Ὁ ἐκφραστῆς αὐτῶν Σ ε ρ α φ ε ῖ μ (ἐνθ' ἂν., σ. 108) ἱστορεῖ ὅτι σωζόταν ἕως τὸ 1833 καὶ ὅτι ὁ Ταφὴλ Μπούζης, λεηλατώντας τότε «ἐν μέσῃ ἡμέρᾳ» τὴν πόλη, «ἀφήρησε τοῦτο», ἀλλὰ τὸ «ἀδόμενον» αὐτό, καθὼς φαίνεται, δὲν ἀληθεύει, διότι ὁ «τυραννίσκος περιορισθεὶς» δὲν πρόφθασε νὰ λεηλατήσῃ καὶ τὴν σχολὴ, δηλώνει δὲ ἄγνοια «ποῦ ἦδη κεῖται», ἀφοῦ παρ' ὅλας τὶς ὄχι ὀλίγες ἐρευνες ποῦ ἔκαμε ἀναδιφώντας καὶ τοὺς πατριαρχικοὺς κώδικες, δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ βρεῖ. Κατὰ στερεότυπο τρόπο ἐκφράζουσι ἄλλοι τὴν πρώτη ἀποψη, ὅτι τὸ σιγίλλιο πραγματικὰ σωζόταν στὴ μητρόπολη μέχρι τοῦ 1833, ὅτε χάθηκε κατὰ τὴν

μέ τὸν 2ο κώδικα τοῦ Κριτίου, ὅπου εἶναι καταχωρισμένο, χωρὶς φυσικά τις ὑπογραφές τῶν μελῶν τῆς συνόδου, μέ τὸν τίτλο: «Σύστασις σχολείου εἰς Ἄρταν γενομένη παρὰ τοῦ ἐλεήμονος Μανολάκη διὰ δόσεως γροσίων δύο χιλιάδων καὶ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως δεδωκότος τὴν ἐκκλησίαν τῆς μητροπόλεως ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐνορίας αὐτῆς εἰς τὴν σύστασιν τοῦ σχολείου τούτου», μέ χρονολογία «ἐν ἔτει αχξθ' κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον, ἐπινεμήσεως ζης»⁶¹.

Ἡ πράξις, μέ ὑποδιαίρεση σὲ παραγράφους καὶ ἀρίθμηση τῶν στίχων, ἔχει ὡς ἑξῆς:

- 1 «Ἔστι μὲν πολλαχόθεν συναγαγεῖν εὐφρῶς τὴν ἀπὸ τῆς ἱερᾶς σπουδῆς ὠφέλειαν καὶ τελειότητα οὖσαν τοῦ λογικοῦ εἶδους καὶ τῆς κατ' | οὐσίαν εὐδαιμονίας πρόξενον· ὅθεν καὶ μυριοῖς ἐπαίνοις καταγλατίζεται παρὰ τε τῶν ἔνδον καὶ θύραθεν ἐπιστημόνων, πολλῶ δὲ μᾶλ | λον ἀπὸ τῶν ἱερῶν ἀποφθεγμάτων τοῦ ἀφρευδοῦς στόματος τοῦ Θεανθρώπου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ· Ἐρευνάτε γάρ, φησί, τὰς γραφάς, ἵνα | ἐν αὐταῖς ζωὴν αἰώνιον εὗρητε· πῶς ἂν τὰς γραφάς ἐρευνήσῃ, μὴ τῶ τῆς σπουδῆς
- 5 θειοτάτῳ ὁδηγούμενοι ἔργῳ καὶ ἐπο|μένως τὴν ἀπὸ τῆς στερήσεως τῆς ἱερᾶς σπουδῆς ζημίαν ἐπιφέρων, φησί, πρὸς τοὺς ραθύμως διακειμέ- νους τῇ τῶν γραφῶν ἀνα|γνώσει· πλανᾶσθε τὰς γραφάς μὴ εἰδότες, ὡσανεὶ ἔλεγεν, εἰ ὁ ἀναγινώσκων τὰς γραφάς ζωὴν αἰώνιον ἔξει, ὁ μὴ ἀνα|γινώσκων ἀποπλανᾶται τοιαύτης ζωῆς καὶ ἐπομένως στερίζεται ταύτης (φεῦ τῆς ζημίας), δι' ἣν ὁ λογικὸς ἄνθρωπος τίκτεται | καὶ του- τῶ τῶ κόσμῳ εἰσέρχεται γνώμη γὰρ αὕτη θεολογική· τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ Θεοῦ κτισθῆναι, ἵνα παραπολαύῃ Θεοῦ διὰ | τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν γνώσεως. Ὁ αὐτὸς καὶ πάλιν Σωτῆρ φησὶν, αὕτη ἐστὶν ἡ αἰώνιος ζωή,
- 10 ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον | ἀληθινὸν Θεόν· οὐκ ἔστιν οὖν ἄλλως ἀπο- δραῖναι τὴν πλάνην καὶ δράξασθαι τῆς αἰωνίου ζωῆς, εἰ μὴ διὰ τῆς δια- γνώσεως τῶν θείων | λογίων, ταύτης δὲ τῆς διαγνώσεως οὐκ ἄλλως ἐπι- τεύξασθαι δυνατὸν, εἰ μὴ διὰ τῆς ἱερᾶς τῶν μαθημάτων σπουδῆς καὶ ταύ|της οὐκ ἄλλως, εἰ μὴ διὰ διδασκαλίας καὶ εἰσηγήσεως εἰδόντων ἀν- δρῶν· δράξασθε γάρ, φησὶν ὁ Δαυὶδ, παιδείας μίποτε ὀργισθῆ | Κύριος

ἐπιδρομῆ ἀτάκτων στήν Ἄρτα, γνωστῆ μέ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ Ταφῆλ Μπούζη (Μ. Π α ρ α ν ἱ κ α, Σχεδιασμά κλπ., 1872, σ. 73. Χ ρ. Σ ο ὑ λ η, Τζουμερκιώτικα καὶ ἀρτινά νέα, ἔτ. 1, 1932-33, τεύχ. 2, σ. 3. Κ. Χ. Β ά γ ι α, Σκουφάς, ἔτ. 3, τεύχ. 7, 1957, σ. 334).

61. Μ. Γ. Γ ε δ ε ῶ ν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτ. 8, 1887-88, σ. 305 καὶ Ἰ ω. Φ ο ρ ο π ο ὑ λ ο υ, αὐτ., ἔτ. 20, 1900, σ. 93-95. Μέ παράλειψη τῶν δεκαοκτῶ πρώτων στίχων τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ σιγγίλλου δημοσίευσεν καὶ ὁ Κ. Χ. Β ά γ ι α ς, ἔνθ' ἂν., 1957, σ. 335-38, μέ πολλὰ ὅμως κενὰ καὶ σφάλματα, ὀφειλόμενα μᾶλλον σὲ ὄχι προσεκτικὴ δι- ὀρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν. Σημειώνεται ὅτι οἱ συντομογραφίες Γ καὶ Φ ἀντι- προσωπεύουν τὸν Μ. Ι. Γεδεῶν καὶ τὸν Ἰω. Φορόπουλο ἀντίστοιχα.

καὶ ἀπολείσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας τῆς εἰς αἰώνιον ἐπαγούσης ζωὴν· ἔνθεν
 τοι καὶ τὰ σολομώντεια ρήματα τὴν παιδεῖαν ταύτην ἀποσεμνύνου-
 σι· κρεῖττον γάρ, φησὶν, ἐμπορεῦσθαι ταύτην ἢ χρυσίου καὶ ἀργυρίου
 15 θησαυρούς, τιμωτέρα δὲ ἐστὶν | αὕτη λίθων πολυτελῶν καὶ πᾶν τίμιον
 οὐκ ἄξιον αὐτῆς καὶ ὁ κεκτημένος ταύτην μεγίστης ἀξιοῦται τιμῆς ὡς
 τοῦ ἐξαιρετωτάτου | τῶν καλῶν μέτοχος· κρεῖττον γάρ, φησὶν ἢ παροι-
 μία, πένης νέος καὶ σοφὸς ὑπὲρ βασιλέα πλούσιον καὶ ἄφρονα, ἦτοι ἀμα-
 θῆ | καὶ ἀπαίδευτον· ἀλλὰ καὶ ὁ συνηγορῶν ταύτη καὶ τῆς συστάσεως
 ταύτης φροντίζων πολλῶ μᾶλλον μακαρισθήσεται ὡς αἴτιος τῆς | δια-
 νοίξεως τῆς κατ' αὐτὴν θύρας καὶ τῆς εἰσελεύσεως ἐπὶ τὰ ἀνακτόρεια
 τῆς ἱερᾶς γνώσεως πρόξενος.

Τοιοῦτός τις κατεφάνη καὶ | ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ὁ ἐντι-
 μ[ότατος] ἄρχων κυρίτζη Μανολάκης, ὁ κατὰ πνεῦμα υἱὸς ἀγαπῆ[τὸς]
 20 τῆς ἡμῶν μετριότη[τος], ὅστις πρὸς τοῖς | ἄλλοις, οἷς καθ' ἡμέραν ἐρ-
 γάζεται ἀγαθοῖς καὶ ψυχωφελέσιν ἐν τε τῇ βασιλευσῶσιν καὶ ἐν ἄλλαις
 πόλεσιν ἐγνωκε σχολὴν | ἱερῶν γραμμάτων συστήσασθαι καὶ ἐν τῇ περι-
 φήμῳ πολιτείᾳ τῆς μητροπόλεως Ἄρτης κοινὸν ἀγαθὸν τοῖς ἐκεῖσε πᾶσι
 διανοηθεῖς, εὐρῶν ἐν τούτῳ τῷ ψυχωφελεῖ ἔργῳ καὶ τὸν ἥδη ἱερώτατον
 μητροπολίτην Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης ὑπέρτιμον καὶ ἐξαρχον τὸν ἐν Ἄ-
 γίῳ Πνεύματι συνηγοροῦντα καὶ συναινοῦντα προθύμως.

Ὅθεν ὁ μὲν ρηθεῖς ἄρχων κτὲρ Μανολάκης, τῇ ἐμφύτῳ διαθέσει
 κινούμενος καὶ τὴν ἀπὸ γνώμης | φιλοθέου εὐγένειαν τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐν-
 δεικνύμενος καὶ ὡς πιστὸς οἰκονόμος τῶν τοῦ Θεοῦ ἐλέῳ κτησαμένων
 25 αὐτῷ χρ[η]μάτων, τὴν δαπάνην πρὸς κατάστασιν τοῦ ἐκεῖσε σχολείου
 κατέβαλεν, ἱκανὴν οὔσαν τό γε νῦν ἔχον διδάσκαλον διαθρέ[ψασθαι] καὶ
 μαθητὰς, γροσ. δηλονότι χιλιάδας δύο, ἅπερ διδόμενα ἐν τόποις, (.....)
 καὶ προσώποις πρὸς χρῆσιν καὶ φυλαττόμενα ἀμείω[τα], ὥστε ἀπὸ τοῦ
 τόκου τούτων τὸν τοῦ διδασκάλου μισθὸν καὶ τὴν τῶν σπουδαζόντων τροφὴν
 περιγίγνεσθαι.

Ὁ δὲ ἱερώ[τατος] μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης | καὶ
 συνάδελφος ἡμῶν, συνωδὰ τῷ ἄρχοντι τούτῳ διανοούμενος καὶ καλὸν
 κάλλιον ἀποφαινόμενος, ἐξ ἰδίας βουλῆς καὶ θελήσεως | διωρίσατο τὴν
 ἐν τῇ μητροπόλει αὐτοῦ Ἄρτης εὐρισκομένην ἐκκλησίαν, τιμωμένην
 30 ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου | τοῦ οὐρανοφάντορος,
 γενέσθαι σχολεῖον καὶ οἰκητήριον τοῦ τε διδάσκοντος διδασκάλου καὶ

14 Φ «ἀπομνηματεῦσαι» ἀντὶ «ἀποσεμνύνουσι».

19 Φ «κυρίτζης» ἀντὶ «κυρίτζη», 26 Φ «γρ.» ἀντὶ «γροσ.», 26 «τόποις, καὶ προσώποις» μεταξὺ τῶν δύο πρώτων λέξεων καὶ ἄνω εἶναι πρόσθετη λέξη δυσανάγνωστη μὲ διαφορετικὸν χαρακτῆρα καὶ χρῶμα μελάνης, ἴσως «κτίσματος», 26-27. «ἀμείωτα ἀπὸ

τῶν διδασκομένων μαθητῶν, ὥστε ταύ|την εἶναι καὶ λέγεσθαι ἐλευθέραν
καὶ ἀκαταπάτητον παρὰ παντός προσώπου ἐν λόγῳ σταυροπηγίου καὶ
κεχωρισμένην τῆς μητροπόλεως | ταύτης Ἔρτης μετὰ πάσης τῆς ἐνο-
ρίας αὐτῆς καὶ μετὰ πάντων τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῆς κινήτων τε καὶ
ἀκινήτων καὶ τὸν | διδάσκαλον ἐφημερεύειν ἐν αὐτῇ ἢ ἄλλον τινὰ ἱερέα
ἀποκαθιστῶν αὐτὸν ἐφημέριον καὶ καρποῦσθαι τὰ εἰσοδήματα τῆς | ἐνο-
ρίας ταύτης καὶ τῶν κτημάτων αὐτῆς τῶν ὧν νῦν κέκτηται ἢ ἐκκλησία
35 αὕτη, τῶν δὲ μετέπειτα κτηησομένων διὰ δα|πάνης τῶν χρημάτων τοῦ
ρηθέντος ἄρχοντος τὰ εἰσοδήματα συνάγειν τοὺς γενησομένους ἐπιτρό-
πους τῆς σχολῆς καὶ κε|χρηῆσθαι τούτους [εἰς] τὴν δαπάνην τοῦ μι-
σθοῦ τοῦ διδάσκοντος καὶ τῆς διατροφῆς τῶν διδασκομένων, καὶ
οὕτως ἐκ τε τῆς καταβολῆς | τῶν χρημάτων τοῦ ἄρχοντος καὶ τοῦ διο-
ρισμοῦ τῆς ἐκκλησίας ταύτης πορὰ τοῦ μητροπολίτου τό τε σχολεῖον συ-
στήναι καὶ τὸν διδάσκαλον | ἀναπαύεσθαι καὶ τοὺς μαθητὰς διατρέφεσθαι
καὶ οἰκεῖν ἐν αὐτῇ καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις τὸν Θεὸν αἰνεῖσθαι καὶ δοξάζε-
ζεσθαι καὶ τοὺς αἰτίους | τῆς συστάσεως τοῦ τοιοῦτου ἀγαθοῦ ἔργου μα-
καρίζεσθαι διὰ παντός.

40 Διὸ δὴ τῆς προαιρέσεως καὶ ἀγαθῆς ταύτης γνώμης κατα|φανοῦς
ἡμῖν γεγονυίας παρ' ἀμφοτέρων τούτων καὶ οὐ μόνον ὡς εὐλόγου καὶ
δικαίας, ἀλλὰ καὶ ἐπωφελεστάτης ἅμα καὶ ἀναγκαιο|τάτης γνωσθείσης
ἡμῖν τε προκαθεζομένοις καὶ πάσῃ τῇ συνεδριαζούσῃ ἱερᾷ τῶν ἀρχιερέων
συνόδῳ καὶ τὸ τοῦ ἄρχοντος τούτου | φιλόθεον ἐπηρέσαμεν καὶ τὸ ἔτοι-
μον πρὸς βοήθειαν τοῦ γένους ἐξεθειάσαμεν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ μη-
τροπολίτου τούτου πρόθυμον | ἐμακαρίσαμεν.

Καὶ δὴ γράφοντες ἀποφαινόμεθα ἐν ἀγίῳ πνεύματι, συννεύσει
καὶ τῶν μακαριωτάτων πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων, | τοῦ τε πρόφην γέ-
ροντος κτθρ Νεκταρίου καὶ τοῦ ἡδὴ κτθρ Δοσιθέου καὶ τῶν περι·ἡμᾶς ἱε-
ρωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὑπερτίμων καὶ τὰ ἐξῆς· ἵνα ἢ μὲν ἐκκλησία |
45 αὕτη τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἢ ἔνδον τῆς μητροπόλεως ταύ-
της Ἔρτης μετὰ τῆς ἐνορίας αὐτῆς καὶ τῶν κτημάτων αὐτῆς κινή|των
τε καὶ ἀκινήτων εἴη παντελεύθερος, ἀκαταπάτητος καὶ ἀκαταζήτητος
παρὰ παντός προσώπου, ἱερωμένου καὶ λαϊκοῦ, | ἐν λόγῳ σταυροπηγίου,
καὶ παρὰ τοῦ ἡδὴ ἀρχιερέως καὶ παρὰ τῶν μετέπειτα τελουμένου κοινῇ
τοῦ μνημοσύνου τῶν ὀνομάτων | αὐτῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ καὶ οὐδε-
νὸς ἄλλον, καὶ εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι σχολεῖον κοινὸν τῆς πολιτείας ταύ-

τοῦ τόκου» μεταξὺ τῶν λέξεων «ἀμείωτα ἀπὸ» ἄνω εἶναι ἴσως γραμμένη ἢ λέξῃ «χρησι-
μεύσουσιν», ὅπως γράφει ὁ Φ, 27 Φ «τὸν διδασκάλου» ἀντὶ «τὸν τοῦ διδασκάλου»,
30 Φ «τοῦ διδάσκοντος» ἀντὶ «τοῦ τε διδάσκοντος».

34 Φ «τῶν κτημάτων αὐτῆς ὧν» ἀντὶ «τῶν κτημάτων αὐτῆς τῶν ὧν».

τῆς Ἄρτης, κατασταθὲν διὰ καταβολῆς τῶν χρημάτων τοῦ διαληφθέν-
 50 παρορησία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ὡς ἐδεργέτο τῆς πολιτείας ταύτης·
 καὶ τὰ μὲν εἰσοδήματα τῆς ἐνορίας ταύτης καὶ τῶν κτημάτων | καὶ ἀφιερ-
 ωμάτων αὐτῆς τῶν ἤδη ὄντων καρποῦσθαι καὶ λαμβάνειν τὸν διδασκα-
 λον εἰς διατροφήν αὐτοῦ, τῶν δὲ μετέπειτα γενησομένων κτημάτων ἐν
 τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ διὰ χρημάτων τοῦ ἄρχοντος τούτου παρὰ τῶν ἀπο-
 κατασταθέντων ἐπιτρόπων, | συνάγειν ταῦτα τοὺς ἐπιτρόπους καὶ μετὰ
 τόκου τῶν λοιπῶν χρημάτων κυβερνᾶν δι' ἐκείνων τὸν τε μισθὸν τοῦ
 διδασκάλου | καὶ τὴν διατροφήν τῶν μαθητῶν· εἶναι δὲ τοὺς μαθητὰς
 55 δὲ | τούτους ἐπιτηδεῖους καὶ εὐφυνεῖς, ἵνα μὴ μάτην ὁ σπόρος τῆς διδα-
 σκαλίας καταβάλλ[λ]ηται.

Εἶναι δὲ καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις προστάτην, κυβερνήτην | καὶ ἐπι-
 τηρητὴν τὸν ἤδη ἱερώτατον μητροπολίτην Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κὺρ
 Βαρθολομαῖον καὶ οὐδένα ἄλλον ἐφ' ὄρου ζωῆς αὐτοῦ καὶ διαυθεντεύ-
 θορα τῆς σχολῆς | ταύτης καὶ πάσης αὐτῆς ὑποθέσεως· ἔχειν τε τὴν ἐξου-
 60 σίαν ταύτην καὶ ἄδειαν παρὰ τε τοῦ συστήσαντος ταύτην ἄρχοντος καὶ
 παρ' ἡμῶν τε καὶ τῆς ἱερᾶς συνόδου· πρῶτον μὲν ἐκλέγειν ἐπιτρόπους
 οὔτινες ἂν γνωσθεῖεν αὐτῶ ἄξιοι τῆς ὑπουργίας ταύτης ἀπὸ τῆς | πολι-
 65 χόντων· δεύτερον δὲ μετὰ τὴν πείραν καὶ δοκιμὴν | ὅστις ἂν γνωσθεῖη
 ἀνεπιτήδειος καὶ ὀκνηρὸς τῇ ὑπουργίᾳ ταύτῃ ἀποβάλλεσθαι παρὰ τού-
 του καὶ ἐκλέγεσθαι ἕτερον ἀντ' ἐκείνου | καὶ ἀποκαθίστασθαι· τρίτον,
 ὄντινα βούληται τῶν διδασκάλων εἰσάγειν εἰς τὸ σχολεῖον αὐτό, γνωσθέν-
 70 τα τούτῳ ὡς εὐσεβῆ, ὡς | ὀρθόδοξον, ὡς ἱκανὸν παραδοῦναι μαθήματα
 καὶ μαθητὰς ὠφελῆσαι· μετὰ δὲ τὴν πείραν γνωσθέντα ἀνωφελῆ τῇ |
 σχολῇ καὶ τοῖς μαθητευομένοις ἢ διὰ βίου αἰσχροτήτα ἢ δι' ἀμέλειαν δι-
 75 δασκαλίας ἢ αἰτίων σκανδάλων ἢ κατὰ ἄλλον τρόπον ἀνοίκειον, ἐκείνον
 μὲν ἀποπέμπειν τῆς σχολῆς, ἕτερον δὲ τὸν δοκοῦντα αὐτῶ ἀντεισάγειν
 80 ἀναντιρῶτως· τέταρτον, | τῶν μαθητῶν ὄντινα γνοίῃ ἀνεπιτήδειον πρὸς
 μάθησιν καὶ σκανδάλων παραίτιον ἢ ἄτακτον ἀποβάλλειν τοῦ συνεδρίου |
 τῶν λοιπῶν καὶ ἀντεισάγειν ἕτερον πέμπτον, τὰ χρήματα ταῦτα, ἦτοι
 τὰς δύο χιλιάδας τῶν γροσίων, μετὰ τῶν ἀποκαταστάντων | ἐπιτρόπων
 85 βάλλειν ἐν προσώποις καὶ τόποις ἀναμφιβόλοις ἐπὶ τόκῳ τὰ δέκα πρὸς

45 Γ «Βασιλείου ἔνδον» ἀντὶ «Βασιλείου ἢ ἔνδον», 46 Γ «κοινῶς» ἀντὶ «κοινῆ». Ἰσως, 48 Γ «οὐδὲν ἄλλο» ἀντὶ «οὐδενὸς ἄλλου», 54 Φ «γραφησομένους» ἀντὶ «τραφησομένους», 56 Φ «διαφεντεύτορα» ἀντὶ «διαυφεντεύτορα», 57 Φ παρὰ τοῦ συστήσαντος» ἀντὶ «παρὰ τε τοῦ συστήσαντος».

ἐνδεκαήμευσ ἢ καὶ ἀγοράζειν κτήμα|τα ἐπικερδῆ καὶ ἀφιερῶν διὰ γραμ-
μάτων εἰς τὴν σχολὴν ταύτην, ὥστε διὰ τοῦ καρποῦ ἐκείνων καὶ τοῦ τό-
κου τῶν ἐτέρων ἄσπρων | διακυβερνᾶσθαι τὸν μισθὸν τῶν διδασκάλων
70 πέντε | τούτοις κεφαλαίοις ἐναντιωθῆναι τῷ μητροπολίτῃ μήτε τῶν ἐπι-
τρόπων μήτε τοῦ διδασκάλου μήτε τῶν μαθητῶν μήτε ἄλλου τινός, |
ἀλλὰ τοῦτον μόνον εἶναι τὸν διοικητὴν, συναινοῦντων καὶ συνυπουργούν-
των καὶ τῶν ἐπιτρόπων καὶ συμβουλευόντων ἐν πᾶσι, | πλην ἐχούσης τῆς
θελήσεως αὐτοῦ τὴν κυρίαν ἐν πᾶσι τούτοις.

Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τούτου μηδεὶς τῶν γενησομένων μητροπο-
λι|τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ ἔχειν ἄδειαν εἰσερχεσθαι ἐν τῇ διοικήσει τοῦ
σχολείου τούτου οὔτε ἐν τοῖς χρήμασι οὔτε ἐν τοῖς κτήμασι οὔτε ἐν
τῇ ἐκλογῇ τοῦ διδασκάλου ἢ τῶν μαθητῶν ἢ τῶν ἐπιτρόπων οὔτε ἐν τῷ
75 εἰσοδήματι τῆς ἐκκλησίας | ταύτης πλην τοῦ μνημοσύνου τῶν ὀνομάτων
αὐτῶν ἄλλ' εἰ καὶ τυχὸν ἐπίσταται γράμματα, μὴ ἄδειαν ἔχειν ἀποκα-
θι|στᾶν ἑαυτὸν διδάσκαλον τῆς σχολῆς καὶ ἀποβάλλειν τὸν διδάσκαλον
ἐπὶ τῷ λαμβάνειν αὐτὸν τὸν μισθὸν τῆς διδα|σκαλίας, ἀλλὰ παντελῶς
αὐτὸν μὲν ἀπέχειν τούτων πάντων, τοὺς δὲ τότε ἐπιτρόπους διακυβερνᾶν
ἅπαντα, τὴν τε σχολ|ὴν καὶ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐνορίας ταύτης, καὶ τὰ
χρήματα καὶ κτήματα ταῦτα τὰ ἀφιερωθέντα παρὰ τοῦ ἄρχοντος καὶ |
τὴν ἐκλογὴν τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν καὶ τὴν ἐκλογὴν αἰτία
80 τοῦ τεθνηξομένου τῶν ἐπιτρόπων ἢ τοῦ ἀφροντίστως διακειμένου, | καὶ
αὐτοὺς μόνους εἶναι κυβερνήτας τῆς σχολῆς καὶ οὐδένα ἄλλον· καὶ
παρὰ τοὺς δώδεκα μαθητάς, εἰ εἶεν τινὲς θέλοντες μα|θητευθῆναι διὰ
τροφῆς οἰκειας αὐτῶν, μὴ κακοὶ ὄντες, ἐχέτωσαν ἄδειαν εἰσερχεσθαι
εἰς τὴν σχολὴν καὶ σπουδάζειν· | ἐζήτησε δὲ ὁ ἱερώτατος οὗτος μητρο-
πολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης κὺρ Βαρθολομαῖος χάριν τῆς αὐτοῦ ὑπουρ-
γίας καὶ τοῦ κόπου μετὰ τὸν θάνατον | αὐτοῦ ἀναντιρρότως εἰσάγειν
τοὺς ἐπιτρόπους τὰ παιδία, εἰ τύχωσι τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, εἰς τὸ scho-
λεῖον ἐπὶ τῷ διδάσκεσθαι τὰ | ἱερὰ γράμματα τῆς ἐλληνικῆς δηλονότι
διαλέκτου καὶ ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῶν λοιπῶν μαθημάτων, καὶ διατρέ-
85 φεσθαι ἐκεῖνα, ὡς καὶ τοὺς λοιποὺς μαθητάς, καὶ συνεχωρήθη αὐτῷ.

Ἐπὶ τούτοις τοιγαροῦν ἅπασι, εἰς βεβαίωσιν δηλονότι καὶ | ἀ-
σφάλειαν τῶν ἐγχαραχθέντων, γέγραπται καὶ τὸ παρὸν χρυσόβουλλον
σιγιλλιωδὲς καὶ ἐπεδόθη τῇ σεβασμίᾳ ταύ|τῃ σχολῇ τοῦ διαληφθέντος

59. Γ «καὶ τὴν δοκιμὴν» ἀντὶ «καὶ δοκιμὴν», 61 Φ «βούλοιο» ἀντὶ «βούλη-
ται», 63 Γ «κατ' ἄλλον» ἀντὶ «κατὰ ἄλλον», 66 Γ «ἀποκατασταθέντων» ἀντὶ
«ἀποκαταστάτων», 68 Γ «ἐνδεκα ἡμῖς» ἀντὶ «ἐνδεκαήμευσ», 69 Γ «τοῦ δι-
δασκάλου» ἀντὶ «τῶν διδασκάλων».

ἐντιμο[τάτου] ἄρχοντας κύρ Μανολάκη· ὅστις δ' αὐτῶν πάντων φα-
νεῖη ἐναντίος τῇ τοιαύτῃ | ἀγαθοεργία, φθόνῳ καὶ ἐμφύτῳ κακία κι-
νούμενος, καὶ θέλων ἀνατρέψαι τὴν σχολὴν ταύτην ἢ σκάνδαλον προξε-
| νῆσαι φανερώς ἢ κρυφίως τῶν ἱερωμένων ἢ λαϊκῶν, ἀρχιερεὺς ἢ ἱερεὺς,
90 ἄρχων ἢ ιδιώτης, ὁ τοιοῦτος ἀφωρισμένος | καὶ τὰ ἐξῆς. Ἐν ἔτει ἀχξθ'
κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον, ἐπινεμήσεως ζης».

Μερικὲς φράσεις τῆς πράξεως δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ ἐπισημανθοῦν. Κατὰ τὴν μία ὁ Μανολάκης, πλὴν ἄλλων «ἀγαθῶν καὶ ψυχοφελῶν ἔργων» ποὺ ἔκαμε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, ἀποφάσισε νὰ συστή-
σει σχολὴ καὶ στὴν «περίφημον πολιτείαν τῆς μητροπόλεως Ἄρτης», ἀφοῦ
βρῆκε καὶ τὸν μητροπολίτη Βαρθολομαῖο «συνηγοροῦντα καὶ συναίνουντα
προθύμως» κατὰ τὴν ἄλλη, ὁ Μανολάκης, κινούμενος ἀπὸ ἐμφυτὴ διάθεση,
δεικνύοντας «τὴν ἀπὸ γνώμης φιλοθέου εὐγένειαν» τῆς ψυχῆς του καὶ ὡς «πι-
στός οἰκονόμος» τῆς περιουσίας ποὺ ἀπόκτησε «τοῦ Θεοῦ ἐλέω», καταβάλλει
τὴν ἀναγκαῖα γιὰ τὴν λειτουργία τῆς σχολῆς χορηγία τῶν 2000 γροσίων, ὁ
δὲ μητροπολίτης τῆς Ἄρτας, σκεπτόμενος, ὅπως ὁ Μανολάκης, καὶ «τὸ
καλὸν κάλλιον ἀποφαινόμενος», παραχωρεῖ «ἐξ ἰδίας βουλῆς καὶ θελήσεως»
τὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγίου Βασιλείου, γιὰ νὰ γίνεῖ «σχολεῖον καὶ οἰκητήριον»
τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν· σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία, «τὴν προαί-
ρεσιν καὶ ἀγαθὴν ταύτην γνώμην» ἀμφοτέρων οἱ «προκαθεζόμενοι», ὅπου νο-
οῦνται οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ὁ πρῶν Ἱεροσολύμων Νεκτάριος
καὶ ὁ τότε Δοσίθεος, καθὼς καὶ ὅλη ἡ «συνεδριάζουσα ἱερὰ τῶν ἀρχιερέων σύν-
νοδος», ποὺ ἀποτελοῦσαν μητροπολίτες τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ὄχι
μόνον ἔκριναν εὐλογία καὶ δίκαιη, ἐπωφελέστατη καὶ ἀναγκαιότατη, ἀλλ' ἀκόμη
ἐκτίμησαν τὶς χειρονομίες τῶν δύο συντελεστῶν τοῦ γεγονότος, ἐπαίνεσαν τὸ
«φιλόθεον» καὶ τὸ «ἔτοιμον» τοῦ Μανολάκη γιὰ τὴν βοήθεια τοῦ Γένους, καθὼς
ἐπίσης «ἐμακάρισαν» καὶ τὴν προθυμία τοῦ μητροπολίτη. Ἐκτὸς τούτου γί-
νεται στὸ πρακτικὸ εἰδικὴ μνεῖα τῆς συνδρομῆς καὶ ἄλλων μελῶν τῆς συνόδου
ποὺ διατυπώνεται μὲ τὴν φράση ὅτι ὁ πατριάρχης ἀποφασίζει τελικὰ γιὰ τὴν
σύσταση τῆς σχολῆς «συννεύσει καὶ τῶν μακαριωτάτων πατριαρχῶν, τοῦ τε
πρῶν γέροντος κύρ Νεκταρίου καὶ τοῦ ἤδη Δοσιθέου καὶ τῶν περι ἡμᾶς ἱε-
ρωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὑπερτίμων».

76 Γ «λαμβάνειν αὐτὸς» ἀντὶ «λαμβάνειν αὐτόν», 79 Γ «τὴν ἐκλογὴν...
τοῦ τεθνηξομένου» καὶ ΧΦ. «τὴν ἐκλογὴν τοῦ τεθνηξομένου» ἀντὶ «τὴν ἐκλογὴν αἰτία τοῦ
τεθνηξομένου», Φ «εἰ εἰσὶ τινες» ἀντὶ «εἰ εἶεν τινές», 82 Γ «καὶ κακοὶ ὄντες»
ἀντὶ «μὴ κακοὶ ὄντες», 83 Γ «τοῦ κόπου αὐτοῦ» ἀντὶ «τοῦ κόπου», 87 Φ «ὅστις
δ' ἂν τῶν πάντων» ἀντὶ «ὅστις δ' αὐτῶν πάντων».

3. Συνθηκές συστάσεως.

Τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Νεκταρίου ἐπιβάλλει τὴν ἀνάπτυξη τῶν συνθηκῶν πού εἶχαν δημιουργηθεῖ, ὥστε νὰ συσταθεῖ στὴν Ἄρτα σχολή.

Ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης, σύμφωνα με τὴν βιογραφία του, γραμμμένη ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Ἀναστάσιο Γόρδιο, ἐνῶ περνοῦσε τὰ βαθιά του γεράματα καὶ δὲν ἤμποροῦσε νὰ διδάσκει, ἀσχολεῖτο νὰ γράφει σὲ διάφορα πρόσωπα πού θεωροῦσε ὅτι μποροῦσαν νὰ συντρέξουν στὴν ὑλοποίηση τοῦ αἰτήματός του, τῆς συστάσεως «παιδευτηρίων», ἔτσι δὲ ἰδρύθηκε ὑπὸ τοῦ «κυρίου Μανουήλου τοῦ ἀπὸ Καστορίας» σχολή στὴν Πόλη, ἀσχέτως ἂν καὶ ἄλλοι, κάπως πολλοί, ὑπῆρξαν οἱ συνεργοί, καὶ περισσότερο ἀπὸ ὅλους ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος, ἀλλ' ὄχι λίγο συνέβαλε καὶ ὁ Εὐγένιος, γράφοντας στὸν δωρητὴ συνεχῶς, πλέκοντάς του ἐγκώμια καὶ προτρέποντας νὰ ἰδρύσει καὶ ἄλλες, με ἀποτέλεσμα νὰ συστηθοῦν δύο ἀκόμη, ἡ μία στὴν Ἄρτα τῆς «Ἀκαρνανίας» καὶ ἡ δευτέρα στὸ Ἀνατολικὸ τῆς «Αἰτωλίας». εἶχε γράψει σ' αὐτὸν πρῶτα γιὰ τὸ Ἀνατολικὸ, ὑποσχόμενος νὰ χορηγήσει τὰ τῆς διατροφῆς τοῦ «καθηγητοῦ» καὶ τῶν «φοιτητῶν», ἀλλ' ὁ μητροπολίτης Βαρθολομαῖος, πού βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν ἐμπόδισε, θεωρώντας τὸ Ἀνατολικὸ ἀνάξιο νὰ καταστεῖ ἔδρα «τοιαύτης» σχολῆς ἀπὸ τὴν στενότητα τοῦ τόπου, πρότεινε δὲ καὶ τὸν ἔπεισε νὰ τὴν μεταθέσει στὴν Ἄρτα «ὡς πόλιν οὔσαν μεγάλην καὶ ἥ φησι περὶ τῆς Τροίας εὐρυάγειαν». τοῦτο κάμνει ὁ «τρισμακάριστος ἐκεῖνος ἀνὴρ» προθυμότατα καὶ δίνει στὸν Βαρθολομαῖο «ἀργυροῦς τρισμυρίους». ἔτσι συστήθηκε ἡ σχολή τῆς Ἄρτας με «προκαταρκτηκὸν αἶτιον» τὸν Εὐγένιο πού, ὅταν ἔμαθε τοῦτο, ἂν καὶ λίγο πρὸς τὸν εἰρημένο μητροπολίτη «σκανδαλισθεὶς», διότι νόμισε ὅτι οὗτος κινήθηκε ἀπὸ φθόνον καὶ παραμέρισε τὸ Ἀνατολικὸ, ἐν τούτοις αἰσθάνθηκε ὄχι τυχαία χαρὰ πού ἔγινε στὴν Ἄρτα τοιαύτη σχολή, θεωρώντας μεγαλύτερη τὴν ὠφέλεια γιὰ τοὺς Ἕλληνας λόγῳ τῆς («εὐρυχωρίας») τοῦ τόπου, ἀφοῦ ἐκεῖ θὰ μποροῦσαν περισσότεροι νὰ συντρέξουν καὶ νὰ εὐποροῦν μᾶλλον σὲ ἀναγκαῖα «διὰ τὸ τῆς χώρας εὐκαρπον», γράφει δὲ ἄλλα γράμματα «πρὸς τὸν τῆς ἐλεημοσύνης ἐκεῖνον ἐργάτην», στενοχωρημένος γιὰ τὴν ἀποτυχία ὡς πρὸς τὸ Ἀνατολικὸ, ἀλλὰ χαρούμενος γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἔκαμε τόσο μεγάλη τὴν εὐεργεσία στοὺς Ἕλληνας με τὴν σχολή τῆς Ἄρτας⁶².

Ἡ σύσταση αὐτῆς ἀνήκει στὴ δεκαετία τοῦ 1660, ὅτε τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖο ἀναλαμβάνει εὐρύτερη καὶ πιὸ συντονισμένη πρωτοβουλία πρὸς ἀνύψωση τῆς παιδείας. Τὴν ἐπίσημη αὐτῆς ἐκδήλωση, διότι προηγήθηκαν συσκέψεις τῶν ἀρμοδίων ἐκπροσώπων τῆς ἰδιαίτερες δύο ἢ τρία χρόνια,

62. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, τ. 3, ἐν Βενετία 1872, σ. 461-63 καὶ Σ π. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. 4, 1907, σ. 65-66.

συνιστᾶ ἡ ὁμιλία ποὺ ἔκαμε τὴν 6η Ἰανουαρίου 1663 στὸ ναὸ τοῦ ἀγιοταφικοῦ μετοχίου στὴν Πόλη ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος, ὅπου, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀνακοινώσεως γιὰ τὴν ἐκεῖ σύσταση σχολῆς μὲ τὴν εἰδικὴ χορηγία τοῦ Μανολάκη, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐξαίρεται ἡ σημασία τῆς παιδείας, δίδονται οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς αὐτῆς, ἀνακοινώνονται τὰ σχετικὰ μέσα ἐπιτυχίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτοῦ προγράμματος καὶ παροτρύνονται οἱ γονεῖς νὰ στέλλουν τὰ παιδιὰ τους στὸ σχολεῖο, ἐνισχύοντας οἰκονομικὰ ὅσο μποροῦσε ὁ καθένας. Ἐπισημαίνονται δύο συγκεκριμένα σημεῖα τῆς ὁμιλίας. Τὸ ἓνα, σχετικὸ μὲ τοὺς λόγους ἐπιλογῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως γιὰ σύσταση σχολείου, εἶναι ὅτι «ἡ ἄπειρος σοφία» τοῦ Θεοῦ «ἐνευσε» στὶς καρδιὰς τῶν «ἀρχόντων» τῆς «βασιλευούσης τῶν πόλεων», ἀφοῦ «εἶναι καὶ λέγεται εὐγενῆς πολιτεία καὶ πρώτη καὶ λαμπρότερα πολιτεία καὶ ὅπως ὅποτε τελειότερα» ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες χριστιανικὲς πολιτεῖες «τοῦ γένους μας καὶ λαμπρότητι γένους καὶ φρονήσει πολιτικῆ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ ἠθῶν καὶ ζηλοῦσα ἀείποτε τὰ καλά», ὁ Θεὸς λοιπὸν «ἐνευσε» σ' αὐτὴ «νὰ καταστήσῃ διδασκαλεῖον», τὴν ὕστερα περισσότερο γνωστὴ ὡς πατριαρχικὴ ἀκαδημία ἢ μεγάλη τοῦ Γένους σχολῆ· τὸ ἄλλο σημεῖο εἶναι ὅτι ἔκαμε τὴν ὁμιλία, διότι «ἐπροστάχθηκε» παρὰ τῆς συνόδου καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, «τοῦ ἐν πνεύματι ἀγίῳ ἀγαπητοῦ» ἀδελφοῦ, «γνώμη καὶ τῆς αὐτοῦ παναγιότητος, τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ εὐσεβεστάτου αὐθεντοῦ καὶ τῶν εὐγενεστάτων ἀρχόντων»⁶³.

Φαίνεται ὅτι σχετικὲς προετοιμασίες πρέπει ν' ἄρχισαν παλαιότερα καὶ νὰ ἔγιναν πολὺ γρήγορα γνωστὲς σὲ διάφορες ἐπαρχίες τοῦ πατριαρχείου, ἐάν, ὅπως διατυπώθηκε γνώμη, ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ πρὸς τὸν Μανολάκη, στὴν ὁποία τὸν προσφωνεῖ «νέον κτήτορα τῆς ἐν Βυζαντίῳ σχολῆς» ἦταν τὸ 1661⁶⁴, ἐνῶ πραγματικὰ παραδίδεται ἀχρονολόγητη καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της συνάγεται ὅτι ἀνήκει μᾶλλον κοντὰ στὸ 1669, λίγο ἀργότερα ἢ πρὶν. Πάντως κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τῆς δεκαετίας τοῦ 1660 ἰδρύνονται τρεῖς συγκεκριμένους σχολές. Μὲ τὴν οἰκονομικὴ χορηγία τοῦ «ἀρχοντος κύρ Μανολάκη» συνιστᾶται σχολὴ στὴ Χίο τὸ 1666, ἀσχέτως ἀν τὸ ἔγγραφο τοῦ

63. Μ. Ι. Μανούσκακ, Ἀθηνᾶ, τ. 54, 1950, σ. 10-11. Ἰδιαιτέρως ἀξιόλογη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Γάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ μεγάλη τοῦ Γένους σχολῆ, ἐν Ἀθήναις, τ. 1 καὶ 2, 1966 καὶ 1971.

64. Γάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, ἔνθ' ἄν., τ. 1, 1966, σ. 217. Ἡ πρὸς τὸν Μανολάκη ὅμως ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, καταχωρισμένη μὲ ἄλλες μαζὶ στὸν ὑπ' ἀριθμ. 40 κώδικα τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἔθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος (περιγραφή τοῦ ὁποίου βλ. Σπ. Π. Ἀμπεροῦ, Νέος ἑλληνομνήμων, τ. 6, 1909, σ. 476) εἶναι ἀχρονολόγητη. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι δύο ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ ἴδιου Εὐγενίου μὲ τὸν αὐτὸ ἀποδέκτη καὶ ὁμοία προσφώνηση ὡς πρὸς τὴ σχέση του μὲ τὴν σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ (βλ. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἑλληνικά, τ. 8, ἀρ. 41, σ. 126-27 καὶ ἀρ. 75, σ. 282-83) εἶναι ἐπίσης ἀχρονολόγητες.

πατριάρχη πρὸς τὸν ἐκεῖ μητροπολίτη, τοὺς κληρικούς καὶ τοὺς ἄρχοντες περὶ ἐπανόδου τοῦ ἱερομονάχου Γαβριήλ στὸ νησί, γιὰ νὰ κηρύττει καὶ νὰ διδάσκει στὸ «αὐτόθι φροντιστήριον», δὲν παραδίδεται χρονολογημένο⁶⁵. Τὸ 1669 ἰδρύνονται δύο ἀκόμη σχολεῖα, δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ ποῦ προηγεῖται. Ἐνῶ γιὰ τῆς Ἄρτας ἡ σχετικὴ πράξις συντάσσεται καὶ υπογράφεται τὸν Ἀπρίλιο, καθὼς εἶναι ἤδη βεβαιωμένο, γιὰ τὸ ἄλλο, τῆς Πάτμου, στὸ «συστατικὸν φροντιστηρίον» ποῦ ἀνεγείρεται ἀπὸ τὸν «κυρίτζη Μανολάκη Κιουρτζήμπαση», τὸν ἴδιο ἀσφαλῶς χορηγὸ, ἀναγράφεται μόνον τὸ αὐτὸ μὲ τῆς Ἄρτας ἔτος, «αχξθ'», ὅπως δημοσιεύθηκε⁶⁶. Ἀκολούθησαν τὸ σχολεῖο τοῦ Ἀνατολικοῦ, ποῦ πρέπει νὰ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης δεκαετίας καὶ ἄλλα στὴ συνέχεια.

Ἡ ὀργάνωση ὄλων δὲν εἶναι ὅμοια καὶ στερεότυπη, ἀλλὰ τὸ καθένα παρουσιάζει κάποια ιδιότυπα στοιχεῖα, διότι καὶ διαφορετικὲς συνθήκες εἰδικῆς φύσεως ὑπῆρχαν ἀπὸ τὸ παρελθόν. Γενικὴ καὶ κατευθυντήρια γραμμὴ, ποῦ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1593, ἦταν ἡ ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ ὀμιλία τοῦ Νεκταρίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1663 γίνεται ἡδὴ ὁ θεωρητικὸς καταστατικὸς χάρτης γιὰ τὴν ἐθνικὴ παιδεία⁶⁷. Ὑλοποιεῖται ὡς πρὸς ἓνα βαθμὸ μὲ τὴν ἐναρξὴ ἰδρύσεως σχολείων σὲ διάφορες πόλεις ἢ κωμοπόλεις. Πρῶτῃ βᾶσῃ ἐπιλογῆς φαίνεται νὰ ἦταν τὸ γεγονός ὅτι λειτούργησαν ἢ λειτούργοῦσαν σ' αὐτὲς σχολεῖα μὲ τοπικοὺς πόρους, ποῦ ἐνίοτε δὲν ἐπαρκοῦσαν καὶ γι' αὐτὸ ἐκλείναν, ἐνῶ τὴν δευτέρῃ ἀποτελοῦσε ἡ ἐκτίμηση τῶν μελῶν τῆς συνόδου. Στὴν ἀντιμετώπιση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων προσφέρεται ὁ Μανολάκης ὡς χορηγός, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνονται ὀλίγες γραμμές, εἰδικὰ γιὰ τὸ ὀνοματεπώνυμό του.

Στὴ συστατικὴ τῆς σχολῆς πράξις χαρακτηρίζεται («ἀρχων») πολλὲς φορές, οἱ δὲ λέξεις «κύρις», «κυρίτζη» τοποθετοῦνται πρὸ τοῦ ὀνόματός του ποῦ εἶναι «Μανολάκης» συχνότερα καὶ κάποτε στὴ μορφή «Μανωλάκης», σ' ἐγγράφα καὶ μελέτες, σπανιότερα δὲ «Ἐμμανουήλ», ὅπως σὲ γράμματα τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ πρὸς αὐτόν⁶⁸. Μὲ τὸ ἐθνικὸ τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του μαζὶ «Καστοριεύς» ἢ «Καστοριανὸς Μανωλάκης» ἢ «Μανολάκης Καστοριανός»⁶⁹ φαίνεται νὰ προβάλλει ὡς ὀνοματεπώνυμο. Τοῦτο δὲν συμβαίνει στὸ

65. Ἰω. Φοροπούλου, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια, τ. 20, 1900, σ. 70. Περ. Γ. Ζερλέντου, Ἀθηνᾶ, τ. 29, 1917, σ. 236 καὶ Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν 1566-1822 (σχολεῖα καὶ λόγιοι), Πειραιεὺς 1946, σ. 10-11.

66. Ἰω. Φοροπούλου, ἔνθ' ἀν., τ. 20, 1900, σ. 70-71. Ἡ λέξις «κιουρτζήμπασης» σημαίνει ἀρχιγουνανάς.

67. Γενικὰ περὶ τῆς ὀμιλίας αὐτῆς βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, ἔνθ' ἀν., τ. 54, 1950, σ. 3-28.

68. Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἑλληνικά, τ. 8, 1935, σ. 282.

69. Θ. Παπακωνσταντίνου, Μεγάλῃ ἐλληνικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τ. 14,

γράμμα τοῦ Γερασίμου Βλάχου, 29 Σεπτεμβρίου 1679, πρὸς τὸν τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἀναγράφεται «κυρίτζης Μανολάκης» μὲ τὴν ἐπεξηγήση τοῦ ἐκδότη «ὁ Καστοριανός», ἐνῶ σὲ μελέτη ἀναφέρεται ὅτι ὁ «Μανολάκης Καστοριανός» εἶναι ὁ χωρὶς ἐπώνυμο γνωστός «ἄρχων Μανολάκης ἀπὸ τὴν Καστοριάν»⁷⁰.

Δύο τέλος μαρτυρίες προσθέτουν ἔγκυρη διαλεύκανση τοῦ θέματος. Τὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς «καθηγουμένους καὶ προηγουμένους καὶ λοιποὺς πάντας πατέρας τῆς ἱεραῆς συναξέως τοῦ Ἁγίου Ὁρους» τελειώνει μὲ τὴν χρονολογία καὶ τὴν ὑπογραφή του ὁ ἴδιος: «1677 Μαρτίου 28 εἰς τοὺς ὁρισμοὺς σας μανολάκης»⁷¹. Στὴν πράξη τῆς 1ης Ἀπριλίου 1683, ποὺ εἶναι καταχωρισμένη στὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Καστοριᾶς καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ ἑκπρωσώπους ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς περιοχῆς, ἀναφέρεται ὅτι «ὁ ἐκ Καστορίας Μανολάκης Γεωργίου» ἀφιέρωσε στὸ μοναστήρι τῆς Μαυριώτισσας 15.000 ἄσπρα πρὸς «κυβέρνησιν» αὐτοῦ⁷².

Τὸ ἐπώνυμο Γεωργίου προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα του, καθὼς ὑπῆρχε συνήθεια τότε ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις δὲν ἦταν σταθερό. Τὸ ὑποκοριστικὸ τοῦ ὀνόματός του Ἐμμανουὴλ ἐπικράτησε τόσο πολὺ, ὥστε καὶ ὁ ἴδιος νὰ τὸ χρησιμοποιοεῖ. Αὐτὸ μαζὶ μὲ τὴν προσφώνηση «κύρ» ἢ «κυρίτζη» καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ «ἄρχων» ἀποτελοῦν φυσικὴ συνέπεια τοῦ συνδυασμοῦ δύο πραγμάτων ποὺ εἶχε, τὸ ἦθος, ψυχικὸ ἀπὸ τὴν φύση χάρισμα, καὶ τὸν πλοῦτο, ἀπόκτημα τῆς φυσικῆς ἰκανότητος στὸ ἐπάγγελμα τοῦ γουναρά. Σ' ἐκεῖνο ἀσφαλῶς ὀφείλεται ἡ χρησιμοποίησις τοῦ δευτέρου γιὰ ἔθνικους σκοποὺς.

Ἰπὸ τὸ κλίμα τοιούτων συνθηκῶν ἰδρύεται καὶ ἡ σχολὴ τῆς Ἄρτας, ὥστε νὰ συμπληρώνονται κενὰ ἢ νὰ τροποποιοῦνται στοιχεῖα τοῦ χρονικοῦ συστάσεως τῆς σχολῆς ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ὅσες μαρτυρίες ἢ ἀπόψεις ἔχουν καταχωρισθεῖ σὲ μελέτες πρὶν ἀπὸ τὴν δημοσίευσή τῆς σχετικῆς πράξεως ἢ καὶ ὕστερα.

σ. 14α καὶ 18α. Κ. Θ. Δημαρά, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας, δευτέρη ἔκδοσις, σ. 71.

70. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἐθναρισματα, τ. 6, 1969, σ. 99-100. Τάσος Ἀθ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχικὴ μεγάλη τοῦ Γένους σχολή, ἐν Ἀθήναις, τ. 1, 1966, σ. 241.

71. Γενν. Μ. Ἀραμπιτζόγλου, Φωτίειος βιβλιοθήκη, ἦτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου μετὰ γενικῶν καὶ εἰδικῶν προλεγομένων, μέρος α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1933, σ. 193.

72. Φιλ. Βαφείδου, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια, τ. 20, 1900, σ. 110 καὶ Η. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, σ. 119.

4. Τὸ περιεχόμενον τῆς πράξεως.

Αὐτὴ συνιστᾷ ὄχι μόνον διάταγμα συστάσεως, ἀλλ' ἐπίσης ὄργανισμόν καὶ ἀκόμη κανονισμόν λειτουργίας τοῦ ἰδρύματος.

Ὡς πρὸς τὸν γενικὸν τίτλον τοῦ στήν ἐπιγραφήν τῆς πράξεως, καθὼς ἀναγράφεται στὸν κώδικα Κριτίου πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενον αὐτῆς, χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «σχολεῖον», ἐνῶ στήν ἴδια ὑπάρχουν τέσσαρες: «σχολεῖον», «σχολεῖον κοινόν», «σχολή» καὶ «σχολή ἱερῶν γραμμάτων», ἕξι φορές ὁ πρῶτος, μία ὁ δεύτερος, δέκα ὁ τρίτος καὶ μία ὁ τελευταῖος. Οὕτω συνάγεται ὅτι δὲν εἶναι ἕνας μόνον γενικὸς τίτλος, ἀυστηρὰ καθιερωμένος ἀπὸ τὴν πράξιν, ἀλλ' ἐπικρατέστερος φαίνεται ὁ τρίτος, ἐνῶ γιὰ τὰ σχολεῖα ὁμοίως τῆς τουρκοκρατίας χρησιμοποιοῦνται σὲ διάφορες πόλεις ἢ κωμοπόλεις καὶ τίτλοι, ὅπως «ἀκαδημία», «λύκειον», «ἐλληνομουσεῖον», «φροντιστήριον» καὶ ἄλλοι.⁷³ Ὡς εἰδικὸν τίτλον ἀναγράφονται στὴ συνοδικήν πράξιν δύο. Ὁ ἕνας ἀπαντᾷ στὴ φράσιν, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Βασιλείου ὀρίζεται νὰ εἶναι καὶ νὰ ὀνομάζεται «σχολεῖον κοινόν τῆς πολιτείας ταύτης Ἄρτης», ὁ δὲ ἄλλος ἀναγινώσκεται στὸ τέλος τῆς πράξεως, εἰδικὰ στὴ φράσιν, κατὰ τὴν ὁποία «τὸ παρὸν χρυσόβουλλον σιγιλλιῶδες» ἐπιδόθηκε «τῇ σεβασμικῇ ταύτῃ σχολῇ τοῦ διαληφθέντος ἐντιμοτ[άτου] ἄρχοντος κύρ Μανολάκη», ἔμμεσα δὲ τοῦτο ἐνισχύεται ἀπὸ ἄλλη φράσιν, ὅπου ὀρίζεται ἡ μνημόνευσις καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Μανολάκη «παρρησία» στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Βασιλείου «ὡς εὐεργέτου τῆς πολιτείας» Ἄρτης, ὅταν τελεῖται «κοινῶς» τὸ μνημόσυνον γιὰ τὸν Βαρθολομαῖον καὶ τοὺς κατόπιν αὐτοῦ μητροπολίτες. Ἀπὸ τὶς φράσεις αὐτὲς ἴσως ἐπικράτησε ἡ χρῆσις τῶν δύο τίτλων «σχολή Ἄρτης» καὶ «σχολή Μανολάκη».

Ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν ὀρίζονται δύο συστήματα· τὸ ἕνα συνίσταται ἀπὸ μεταβατικὰς διατάξεις ποὺ θὰ ἰσχύουν ὅσο χρονικὸ διάστημα θὰ εἶναι μητροπολίτης ὁ Βαρθολομαῖος, καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ κανονικὰς ποὺ θὰ ἔχουν συνεχῶς ἰσχὺ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτοῦ.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον θεσπίζεται νὰ εἶναι γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα τῆς σχολῆς ὁ Βαρθολομαῖος «προστάτης, κυβερνήτης καὶ ἐπιτηρητής» αὐτὸς μόνος καὶ κανένας ἄλλος «ἐφ' ὅρου ζωῆς» καὶ «διαφεντεῦτῳ» τῆς σχολῆς καὶ «πάσης αὐτῆς ὑποθέσεως». Ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Μανολάκης καὶ ἀπὸ τὴν «ἱεράν σύνοδον» ἔχει τὴν «ἐξουσίαν» καὶ τὴν «ἀδειαν»: πρῶτον νὰ ἐκλέγει ἐπιτρόπους ὁποιοὺς κρίνει ἀξίους, πέντε στὸ σύνολον, ἀπὸ κληρικοὺς καὶ ἄρχοντες τῆς πόλεως· δεύτερον μὲ τὴν δοκιμὴν αὐτῶν νὰ ἀπολύει ὁποῖον ἰδεῖ «ἀνεπιτήδειον»

73. Φιλ. Βαφειδίου, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπὸ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τ. 3, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1912, σ. 137. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἡ παιδεία κλπ., τ. 1, 1936, σ. LXXXI. Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Ἑλληνοχριστιανικὴ ἀγωγή, Ἀθῆναι, τ. 11, 1958, σ. 132.

καὶ «ὀκνηρόν» γιὰ τὸ ὑπουργήμα τοῦτο καὶ νὰ ἐκλέγει ἄλλον· τρίτον νὰ προσλαμβάνει διδάσκαλον ὅποιον κρίνει «εὐσεβῆ», «ὀρθόδοξον» καὶ «ικανόν» νὰ παραδίδει μαθήματα ἔτσι πὺ νὰ ὠφελεῖ τοὺς μαθητές, ἂν δὲ ἀπὸ τὴν δοκιμασία φανεῖ «ἀνωφελής» στὴ σχολὴ γενικὰ καὶ στοὺς μαθητὲς εἰδικὰ γιὰ διαφόρους λόγους, ὅπως γιὰ αἰσχροὺ βίον, ἀμέλεια στὴ διδασκαλία, δημιουργία σκανδάλων ἢ γιὰ «ἄλλον τρόπον ἀνοίκειον», αὐτὸν νὰ τὸν ἀποπέμψει ἀπὸ τὴν σχολὴ καὶ νὰ προσλαμβάνει ὅπωςδήποτε ἄλλον ὅποιον νομίζει κατάλληλον· τέταρτον νὰ ἀποβάλλει ὅποιον μαθητὴ ἀποδεικνύεται ἀνεπιτήδειος γιὰ μάθηση, αἷτιος σκανδάλων ἢ ἄτακτος. Τὸ πέμπτο ἄρθρο ἀναφέρεται στὴν ὄλη διαχείριση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ ιδρύματος. Μὲ αὐτὸ δίδεται ὁμοίως στὸν μητροπολίτη Βαρθολομαῖο ἡ ἐξουσία ὡς πρὸς τὸ χρηματικὸ ποσὸν μὲ τοὺς ἐπιτρόπους πὺ θὰ ὀρίζει νὰ τοκίζει «ἐν προσώποις καὶ τόποις ἀναμφιβόλοις τὰ δέκα πρὸς ἑνδεκάμισυ» ἢ καὶ νὰ ἀγοράζει «ἐπικερδῆ» κτήματα, παραχωρώντας αὐτὰ «διὰ γραμμάτων» στὴ σχολὴ, ὥστε μὲ τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸν κερπὸ τούτων καὶ μὲ τὸν τόκο τῆς χρηματικῆς χορηγίας νὰ ἐξασφαλίζεται ὁ μισθὸς τῶν διδασκάλων καὶ ἡ διατροφή τῶν μαθητῶν. Οὕτω ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπιτρόπων, ἡ πρόσληψη τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡ εἰσοδὴ τῶν μαθητῶν καὶ ἡ ἀποπομπὴ ὄλων εἶναι ἀποκλειστικὸ ἔργο τοῦ Βαρθολομαίου, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση γίνεται σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐπιτρόπους.

Ἐπάρχει ὅμως τελευταία στὸ πρακτικὸ γενικὴ διάταξη, κατὰ τὴν ὁποία ὡς πρὸς τὰ πέντε ἄρθρα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο τῶν ζητημάτων τῆς σχολῆς ἀποφασίσθηκε ἀπὸ τὴν σύνοδο ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐναντιώνεται στὸν εἰρημένον μητροπολίτη κανένας, μήτε ἐπίτροπος μήτε ὁ διδάσκαλος μήτε οἱ μαθητές, ἀλλὰ μόνον αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ «διοικητής», ἐνῶ γιὰ τὸν ρόλο τῶν ἐπιτρόπων ὀρίζεται νὰ συναινοῦν, νὰ συνυπηρετοῦν καὶ νὰ συμβουλευοῦν γιὰ ὅλα, ἢ «θέλησις» ὅμως τοῦ μητροπολίτη νὰ εἶναι «κυρία».

Διαφορετικὴ ἐντελῶς καθορίζεται ἡ δομὴ τῆς διοικήσεως γιὰ τοὺς μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Βαρθολομαίου μητροπολίτες τῆς Ἄρτας χρόνους. Κανένας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἔχει τὴν ἄδεια νὰ ἐπεμβαίνει στὴ διοίκησιν τοῦ σχολείου γιὰ τὰ χρήματα, τὰ κτήματα, τὴν ἐκλογὴ τοῦ διδασκάλου, τὴν ἐπιλογὴ τῶν μαθητῶν καὶ τῶν ἐπιτρόπων οὔτε στὸ εἰσοδήμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Βασιλείου πλὴν τοῦ ὅτι θὰ μνημονεῦνται τὰ ὀνόματά τους. Ἐὰν ὁ μητροπολίτης γνωρίζει τυχὸν γράμματα, δὲν ἔχει τὴν ἄδεια νὰ διορίζει τὸν ἑαυτοῦ τοῦ διδασκαλοῦ τῆς σχολῆς καὶ νὰ ἀπολύει τὸν διδάσκαλο, γιὰ νὰ παίρνει αὐτὸς τὸν μισθόν, ἀλλ' ἀντιθέτως πρέπει νὰ ἀπέχει ἀπὸ ὅλα αὐτὰ. Οἱ ἐκάστοτε ἐπίτροποι ἔχουν τὴν ἄδεια νὰ τὰ διοικοῦν ὅλα, σχολὴ, εἰσοδήματα τῆς ἐνορίας, χρήματα καὶ κτήματα πὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸν Μανολάκη, ἐκλογὴ ἐπιτρόπου σὲ ἀναπλήρωση ἑνὸς πὺ πέθανε ἢ ἀδιαφορεῖ, μόνον δὲ οἱ ἐπίτροποι νὰ εἶναι «κυβερνηταί» τῆς σχολῆς καὶ κανεὶς ἄλλος.

Ὡς πρὸς τὸν ἀ ρ ι θ μ ὸ τ ῶ ν μ α θ η τ ῶ ν πὺ ἤμποροῦσαν νὰ φοι-

τουὺν ὑπάρχουν τέσσαρες φράσεις. Στὴν πρώτη καὶ τῇ δευτέρα γίνεται ἀντίστοιχα λόγος γιὰ «τοὺς μαθητάς... τοὺς τραφησομένους... τὸν ἀριθμὸν δώδεκα» καὶ γιὰ «τὴν τροφὴν τῶν δώδεκα μαθητῶν», ποὺ ἐπιλέγονται νὰ φοιτήσουν δωρεὰν ὡς οἰκότροφοι τῆς σχολῆς, ἐνῶ σὲ δύο ἄλλες παρατηρεῖται κάποια διαφοροποίηση. Κατὰ τὴν μία ἐπιτρέπεται νὰ εἰσάγονται νέοι ποὺ δὲν εἶναι κακοί, ἀλλὰ θέλουν νὰ σπουδάσουν «διὰ τροφῆς οἰκείας αὐτῶν», πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ φοιτῶντες γίνονταν ἀναγκαστικά περισσότεροι. Οἱ ἐπιπλέον αὐτοὶ νέοι θὰ ἦταν τέκνα οἰκονομικά ἰσχυρῶν. Κατὰ τὴν ἄλλη, αἴτημα ἴσως τοῦ Βαρθολομαίου ποὺ ἔγινε δεκτό, ἀποκτοῦσαν μετὰ τὸν θάνατό του χωρὶς ἀντίρρηση κανεὸς τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέρχονται στὴ σχολὴ παιδιὰ συγγενῶν του καὶ νὰ τρέφονται, ὅπως καὶ οἱ λοιποί, ἐννοεῖται οἱ δώδεκα, χωρὶς νὰ διαφαίνεται ἂν περιλαμβάνονταν ἢ ὄχι στὸν ἀριθμὸ αὐτῶν. Ἡ προτίμηση ἀνῆκε μᾶλλον στὴ δευτέρα ἄποψη.

Πολὺς ἰδιαίτερα λόγος γίνεται γιὰ τὴν σ τ έ γ α σ η καὶ τὴν σ υ ν τ ή ρ η σ η τῆς σχολῆς. Ὁ Μανολάκης καταβάλλει τὴν δαπάνη «πρὸς κατάστασιν τῆς ἐκεῖσε σχολῆς», 2000 γρόσια, ποὺ κρίνεται «ικανὴ» ἀπὸ τὴν συστατικὴ πράξι «τὸ γε νῦν ἔχον διδάσκαλον διαθρέψασθαι καὶ μαθητάς», ὁ δὲ μητροπολίτης ὀρίζει τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ποὺ βρίσκεται «ἐν τῇ μητροπόλει αὐτοῦ Ἄρτης», νὰ γίνῃ «σχολεῖον καὶ οἰκητήριον» τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν, νὰ εἶναι καὶ νὰ λέγεται («ἐλευθέρα καὶ ἀκαταπάτητος») ἀπὸ κάθε πρόσωπο «ἐν λόγῳ σταυροπηγίου» καὶ χωρισμένη ἀπὸ τὴν μητρόπολη Ἄρτης μὲ ὅλη τὴν ἐνορία τῆς καὶ μὲ ὅλα τῆς τὰ ἀφιερῶματα, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, ὁ διδάσκαλος νὰ εἶναι σ' αὐτὴ ἐφημέριος ἢ νὰ καθιστᾷ ἄλλον καὶ νὰ καρπώνεται τὰ εἰσοδήματά τῆς ἐνορίας αὐτῆς καὶ τῶν κτημάτων τῆς ὅσα τώρα ἢ ἐκκλησία ἔχει μὲ τὴν σύστασιν τῆς σχολῆς, ἐνῶ τὰ ἔσοδα τῶν κτημάτων ποὺ ἀποκτηθῆκαν μὲ τὰ χρήματα τοῦ Μανολάκη νὰ συγκεντρώνουν οἱ ἐπίτροποι, ὥστε μὲ τὸν τόκο καὶ τῶν λοιπῶν χρημάτων νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸν μισθὸ τοῦ διδασκάλου καὶ τὰ ἔξοδα διατροφῆς τῶν μαθητῶν.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν διδασκάλων εἶναι καθορισμένος ἐπίσης ἀπὸ τὴν συστατικὴ τῆς σχολῆς συνοδικὴ πράξι, καθὼς τὸ ἀποδεικνύουν μερικὲς ἀπὸ τίς πολλὲς σχετικὲς φράσεις ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὴ. Οὕτω θεωρεῖται ἱκανὸ τὸ ποσὸν τῆς χορηγίας τοῦ Μανολάκη «διδάσκαλον διαθρέψασθαι καὶ μαθητάς», ὀρίζεται ἡ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Βασιλείου νὰ γίνῃ σχολεῖο καὶ «οἰκητήριον τοῦ τε διδάσκοντος διδασκάλου» καὶ τῶν μαθητῶν, νὰ ἐφημερεύει «ὁ διδάσκαλος», νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐπίτροποι τὰ εἰσοδήματα πρὸς πληρωμὴ τοῦ «μισθοῦ τοῦ διδάσκοντος».

Σχετικὰ τέλος μὲ τὰ δι δ α κ τ έ α μα θ ή μα τ α δὲν γίνεται λεπτομερὴς λόγος. Κατὰ μία φράση ὁ Μανολάκης ἀποφάσισε νὰ συστήσῃ «σχολὴν ἱερῶν γραμμάτων» καὶ «ἐν τῇ περιφῆμῳ πολιτεία τῆς μητροπόλεως Ἄρτης», ἐκτενεστέρα δὲ προσδιορίζεται σὲ ἄλλη, ὅτι οἱ μαθητὲς θὰ διδάσκονται «τὰ

ἱερὰ γράμματα τῆς ἑλληνικῆς δηλονότι διαλέκτου καὶ ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῶν λοιπῶν μαθημάτων».

Τὸ θέμα τοῦτο, ποῦ ἀποδεικνύει ἀκριβῶς καὶ σὲ ποιά βαθμίδα τοποθετεῖται ἡ σχολή, ἀπαιτεῖ σύντομη ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν.

Ἡ τοπικὴ σύνοδος τοῦ 1593 στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξύ ἄλλων ἀποφάσεών της εἶχε ἀκόμη τὴν σύσταση στοὺς μητροπολίτες καὶ τοὺς ἐπίσκοπους ὄχι μόνον νὰ φροντίζουν καὶ νὰ δαπανοῦν ὁ καθένας στὴν περιφέρειά του νὰ διδάσκονται τὰ «θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα», ἀλλ' ἐπιπλέον νὰ βοηθοῦν ὅσοις θέλουν νὰ διδάσκουν καὶ ὅσοις, ἐὰν δὲν ἔχουν τὰ οἰκονομικὰ μέσα, ἐπιθυμοῦν νὰ μάθουν⁷⁴. Πρόκειται γιὰ ἐπίσημη καὶ γενικὴ παρότρυνση πρὸς σύσταση καὶ λειτουργία σχολείων στὴν ἐπικράτεια τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου μὲ ὑπόδειξη ἐξευρέσεως τῶν οἰκονομικῶν μέσων καὶ καθορισμὸ τῆς διδακτέας ὕλης σὲ γενικὲς γραμμές.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο αὐτὸ θέμα, στὸ χρονικὸ τῆς μακρόχρονης μαθητείας τοῦ Εὐγένιου Αἰτωλοῦ, ὀφειλόμενο σὲ αὐθεντικὴ μαρτυρία, ὑπάρχουν πολλὰ καὶ ποικίλα στοιχεῖα. Στὰ μοναστήρια τῶν Ἀγράφων, Βλοχοῦ καὶ Τροβάτου, ἔμεινε «γράμμασι παιδευόμενος» καὶ «γράμμασι ἐπαιδεύετο» ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ μοναχοὺς ἀντίστοιχα· στὴ μονὴ Ξηροποτάμου τοῦ Ἁγίου Ὀρους, ὁ ἄλλοτε αὐτοῦ ἐπίσκοπος Χαραλάμπης ἀναλαμβάνοντας νὰ ρυθμίσει τὸ ἥθος αὐτοῦ, μερικὰ «ἐκ τῶν ποιητῶν αὐτοῦ ἐξηγεῖτο ἔπη»⁷⁵. Σχετίζονται καὶ ἄλλα ποῦ ἀναφέρονται στὴν παρακολούθηση τῶν μαθημάτων πρῶτα τοῦ Παΐσιου Μεταξᾶ στὴν Κεφαλληνία καὶ ὕστερα τοῦ Θεοφίλου Κορδαλλέως στὴ Ζάκυνθο καὶ κατόπιν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐπὶ ἓνα ἔτος ἀκροᾶται τὸ «δίδαγμα» τοῦ πρώτου ποῦ ἦταν (λογικῆς πραγματείας), διότι «ἐν τοῖς γραμματικοῖς καὶ ποιητικοῖς μαθήμασι» εἶχε καταστεῖ προηγουμένως «ἰκανῶς ἔμπειρος»⁷⁶. Στὴ συνέχεια, χωρὶς διακοπὴ, μαθητεύει πολλὰ χρόνια στὸν δεύτερο καὶ πολλὲς εἶναι οἱ φράσεις τῆς μαρτυρίας ποῦ ἐνδιαφέρουν τὸ εἰδικὸ αὐτὸ θέμα. Μένοντας στὴ Ζάκυνθο μερικὰ χρόνια, «μετὰ τε τῆς κατὰ λογικοὺς παιδείας καὶ ἐπιστημονικῶν λόγων ἀψάμενος, ἀκροαματικῶν τε λόγων ἐξηγήσεις τοῦ καθηγητοῦ συντιθέντος», ὁ Εὐγένιος ὑπηρετοῦσε μὲ τὸ χέρι του «τοῖς παρ' ἐκεί-

74. Κ. Ν. Σ ἄ θ α, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (1572-1594), ἐν Ἀθήναις 1870, σ. 91. Πρβλ. Μ. Γ ε δ ε ὦ ν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, ἔτ. 8, 1887-88, σ. 304. Κ α λ λ. Δ ε λ ι κ ἄ ν η, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἦτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακίου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα κλπ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σ. 19.

75. Ἄ ν. Γ ο ρ δ ῖ ο υ, Βίος τοῦ ... κνρ Εὐγένιου Ἰωαννουλίου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας (βλ. Κ. Ν. Σ ἄ θ α, Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, ἐν Βενετία, τ. 3, 1872, σ. 426-27 καὶ Σ π. Π. Λ ἄ μ π ρ ο υ, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. 4, 1907, σ. 35-37).

76. Ἄ ν. Γ ο ρ δ ῖ ο υ, ἐνθ' ἄν. (βλ. Κ. Ν. Σ ἄ θ α, ἐνθ' ἄν., τ. 3, 1872, σ. 434 καὶ Σ π. Π. Λ ἄ μ ρ ο υ, ἐνθ' ἄν., τ. 4, 1907, σ. 40).

νου λεγομένους τε καὶ συγγραφομένους», ὥστε «μυστικωτέρων τινῶν καὶ βαθυτέρων ἀπήλαυε τῶν κατὰ φιλοσοφίαν δογμάτων» στὴν Ἀθήνα, ὁ Θεόφιλος, ὅσον καιρὸν ἔμεινε, συνέθεσε τὴν «κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν Λογικὴν» γιὰ φιλολόγους νέους ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ὁ Εὐγένιος, πού τὸν ἀκολουθοῦσε, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὑφίστατο τὴν ἐπίδραση τοῦ διδασκάλου του, ἀσχέτως ἂν δὲν ἀναγράφεται εἰδικὰ στὴ μαρτυρία· στὴν Κωνσταντινούπολη τέλος ἐξακολουθεῖ νὰ μαθητεύει στὸν Θεόφιλο, ἀλλ' ἀποχωρεῖ λόγῳ τῆς γνωστῆς ὀξυθυμίας αὐτοῦ, καὶ παρακολουθεῖ τὸν Μελέτιο Συρίγο, «πατέρα πνευματικὸν καὶ διδάσκαλον τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας», πού εὐδοκίμοῦσε «ἐν τοῖς γραμματικοῖς καὶ ποιητικοῖς καὶ ρητορικοῖς μαθήμασι», ἦταν ἀκόμη ἔμπειρος «ἐκκλησιαστικῶν τε λόγων καὶ τῶν ὅσα εἰς θεολογίαν» ἀναφέρονται, δίδασκε δὲ τότε τοὺς «περὶ θεολογίας λόγους» τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἀλλὰ δὲν τοῦ ἄρεσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιστρέψει σύντομα στὸν Θεόφιλο, μαθητεύοντας ἕως τὸ 1639, ὅτε, μὲ τὴν κρίση στὴν ἡγεσία τοῦ πατριαρχείου, ὁ Εὐγένιος, λυπημένος γιὰ τὰ γεγονότα, δέχεται τὴν παράκληση Ἀρτινῶν ἀρχόντων, πού ἦσαν ἐκεῖ, νὰ ὑπηρετήσῃ ὡς διδάσκαλος στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας⁷⁷.

Συμπλήρωση τῶν στοιχείων τούτων συνιστοῦν ὅσα περιλαμβάνονται στὴν ἤδη γνωστὴ ὁμιλία τοῦ πατριάρχη τῶν Ἱεροσολύμων στὴν Κωνσταντινούπολη, 6 Ἰανουαρίου 1663. Μεταξὺ ἄλλων ἀνακοινώνεται ὅτι ἀποφασίσθηκε ἢ ἐκεῖ σύσταση «διδασκαλείου» μὲ τρεῖς διδασκάλους, ἓνα γιὰ τὰ «κοινὰ γράμματα», πού θὰ παρακολουθοῦν δωρεὰν ὅσα παιδιά θέλουν, ἄλλον τῆς «κύκλοπαιδείας, γραμματικῆς, ρητορικῆς καὶ λογικῆς», τέλος τρίτον «σοφὸν καὶ ἐπιστήμονα φιλοσοφίας καὶ θεολογίας», πού ἐντελῶς ἐπίσης δωρεὰν θὰ σπουδάζουν «κυκλοπαιδείαν καὶ φιλοσοφίαν» δώδεκα μόνον μαθητῆς, ὥσπου νὰ τελειώσουν τὰ μαθήματα ὅλα «κυκλοπαιδείαν, φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν» ὄχι μὲ δική τους δαπάνη⁷⁸. Αὐτὰ συνιστοῦν στοιχεῖα ὀργανώσεως τοῦ «διδασκαλείου» Κωνσταντινουπόλεως, πού, ἀσχέτως ἂν ἐφαρμόσθηκαν ἢ ὄχι καὶ σὲ ποῖο βαθμὸ ἢ μορφή ἀργότερα, διότι δὲν ἀνήκει στὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας, βοηθοῦν στὴν κατανόηση τοῦ τρόπου ἀντιμετωπίσεως τοῦ σχετικοῦ προβλήματος ὡς πρὸς τὴν σχολὴ τῆς Ἄρτας. Στὴν Πόλη ὁ ἓνας διδάσκαλος διδάσκει τὰ «κοινὰ γράμματα» σὲ ὅσα παιδιά θέλουν νὰ φοιτήσουν. Οἱ μαθητῆς τῶν δύο ἄλλων ὀρίζεται νὰ εἶναι δώδεκα καὶ παρακολουθοῦν ὅσα μαθήματα μνημονεύονται γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς δύο διδασκάλους. Ἀνώτερος πάντως κύκλος μαθημάτων εἶναι ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία.

Τοῦτο δὲν παρατηρεῖται στίς σχολὲς τῶν ἄλλων πόλεων, ὅπως τουλά-

77. Ἄν. Γορδίου, ἐνθ' ἄν. (βλ. Κ. Ν. Σάθ α, ἐνθ' ἄν., τ. 3, 1872, σ. 435-39 καὶ Σπ. Π. Ἀάμπρου, ἐνθ' ἄν., τ. 4, 1907, σ. 42-45).

78. Μ. Ι. Μανούσακας, ἐνθ' ἄν., τ. 54, 1950, σ. 11.

χιστον διαπιστώνεται μὲ ὅσα ἔμμεσα στοιχεῖα ἔχουν παρατεθεῖ. Ὑπηρετεῖ μόνον ἓνας διδάσκαλος, πὺ δύνανται νὰ παρουσιάζει διαφορὲς μορφώσεως μὲ ἄλλον πὺ προηγήθηκε ἢ πὺ διαδέχεται. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀνάλογη μὲ τὴν σχολὴ Μανολάκη ὡς πρὸς αὐτὸ μόνον τὸ σημεῖο, λειτούργησε προηγουμένως ἄλλη, στὴν ὁποία ὑπῆρέτησαν δύο διδάσκαλοι τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ πρῶτος, ὁ Παΐσιος Μεταξᾶς, ἐντὸς τοῦ ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως στὴν Ἀθήνα, ἔλαβε ὕστερα καὶ δίπλωμα φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας⁷⁹. Ὁ δεῦτερος διδάσκαλος, Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός, ὁ πὺ πιστὸς καὶ πολύχρονος μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου, θὰ πρέπει ὁμοίως νὰ τὸν ἀκολούθησε. Εἰδικά, μὲ γράμμα του, 14 Μαρτίου 1641, ἀπὸ τὴν Ἄρτα, ὅταν ἐκεῖ δίδασκε, ζήτησε ἀπὸ τὸν φίλο του Ἰωάννη Καρυοφύλλη, διδάσκαλο στὴν πατριαρχικὴ ἀκαδημία καὶ ἀνώτερο ἀξιοματουχο τῆς ἐκκλησίας στὴν Πόλη, νὰ δώσει στὸν ἴδιο διακομιστὴ «ἐκεῖνο τὸ ἐγχειρίδιον», καθὼς τοῦ εἶχε γράψει σὲ προηγούμενο⁸⁰. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ συγγράμματα μὲ περιεχόμενο ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Θεοφίλου πὺ ἔγραφε κατόπιν ὑπαγορεύσεως τοῦ διδασκάλου του. Ἐκτὸς τοῦ θετικοῦ κάπως αὐτοῦ ἐπιχειρήματος ὑπάρχει καὶ ἀρνητικὸ. Ὁ Εὐγένιος, ὅπως αὐθεντικὰ μαρτυρεῖται, δὲν ἔμεινε καθόλου εὐχαριστήμενος ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ γνωστοῦ ἤδη Μελετίου Συρίγου, τὴν ὁποία παρακολούθησε ὀλίγο χρόνο, συγκρίνοντας δὲ τὶς παραδόσεις αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοφίλου, παρομοίαζε τὸν πρῶτο «νηπίω παιδί» καὶ τὸν δεῦτερο «ἀνδρὶ τελείω».

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα φαίνεται ὅτι κάθε διδάσκαλος ἔκαμνε τὴν ἐπιλογή τῶν μαθημάτων πὺ δίδασκε. Σύμφωνα μὲ αὐτόγραφο σημεῖωμα τοῦ Γρηγορίου Μάνεση σὲ ἄνευ ἐξωφύλλου καὶ τίτλου βιβλίου τοῦ Ἀριστοτέλους «Περὶ ζῶων ἱστορίαι» καὶ τοῦ Θεοφράστου «Περὶ ἰδρώτων» τοῦ ἁγιοταφικοῦ μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως δίδαξε τὸ 1670 στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας «τὸν ἀπολογητικὸν λόγον τοῦ Θεολόγου»⁸² πὺ δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ «ἀπολογητικὸς εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον, συμπάροντος αὐτῷ Βασιλείω, ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμων» τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ⁸³. Ὁ Γρηγόριος Μάνεσης, ἐπὶ πολλὰ χρόνια μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ, κάμνοντας τὴν ἐπιλογή αὐτῆ, γνώριζε ὅτι ἐνεργοῦσε ἀσφαλῶς ἐντὸς τῶν διατάξεων τῆς συστατικῆς πράξεως, καθὼς ἔχει ἀναπτυχθεῖ στὸν οἰκεῖο χῶρο τοῦ κεφαλαίου τούτου.

79. Βλ. Κ. Δ. Στῆργιοπούλου, Ὁ ἱερομόναχος Παΐσιος Μεταξᾶς καὶ ἡ σχολὴ τῆς Ἄρτας τὸν 17ο αἰώνα, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἔτος 67, 1984, σ. 29-38.

80. Μ. Ι. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια, ἔτ. 3, 1882-83, σ. 424.

81. Ἀν. Γορδίου, (βλ. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἄν., τ. 3, 1872, σ. 438 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἄν., τ. 4, 1907, σ. 43).

82. Δ. η. μ. Σάβρου, Ἠπειρωτικὰ χρονικά, τ. 12, 1937, σ. 109, ἀρ. 11.

83. Βλ. J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, τ. 35, 1857, στ. 820-26.

III. Η ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΤΗ ΣΧΟΛΗ.

Σε τοιούτου είδους εκπαιδευτικό ίδρυμα καλείται ο Σωφρόνιος να αναλάβει ύπηρεσία, τής οποίας οί πτυχές είναι διαφορετικές, δύο αποκλειστικά έσωγενείς και οί άλλες δύο προΐον απόψεων.

1. Έδρα τής σχολής.

Έξωγενής είναι ή πρώτη. Παρά τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται για τὴν Ἄρτα, ὅπου τὸν Ἀπρίλιο 1669 ἰδρύθηκε με τὴν ἤδη γνωστὴ πράξη τῆς συνόδου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἢ ὀνομαζόμενη ἀπὸ τὸν χορηγὸ τῆς σχολῆς Μανολάκη⁸⁴, τέσσαρες ἀπόψεις δὲν τὴν μνημονεύουν ἢ ἀντὶ αὐτῆς ἀναγράφουν ἄλλη, πρᾶγμα ποῦ ἔχει τὴν ἐρμηνεία του, καθὼς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά των. Κατὰ τὴν παλαιότερη, ὁ Σωφρόνιος, προσκληθεὶς ὡς διδάσκαλος ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Βαρθολομαῖο, πῆγε «αὐτόσε» καὶ γρήγορα ἐγκατέλειψε τὴν ἐπαρχία τούτη, χωρὶς ὅμως νὰ ὀρίζεται ποῦ ἀκριβῶς λειτουργοῦσε ἡ σχολή· τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνονται στὴ δευτέρη, ἐνῶ σὲ τρίτῃ ἀναφέρεται ὅτι δίδαξε σὲ σχολεῖα τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας· κατὰ τὴν τελευταία ὁ Σωφρόνιος «μετ' οὐ πολὺ» ἀπὸ τὴν ἀνάληψη διδακτικῶν καθηκόντων στὴν πατρίδα του, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Βαρθολομαίου, πῆγε «αὐτόσε», ἀλλ' «ἐνεκα τοῦ εἰς Ναύπακτον ἐνσκήψαντος λιμοῦ» ἐφυγε⁸⁵. Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτῶν διατυπώθηκαν τρεῖς τὸν παρόντα αἰῶνα, ἡ μία ὅτι προσκλήθηκε στὴν Ἄρτα καὶ τὴν Ναύπακτο νὰ δίδασκε «ἐκεῖ», ἀόριστα, ἡ ἄλλη συμφωνεῖ ἀπόλυτα με τὴν τρίτῃ ἀπὸ τὶς τέσσαρες τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ χρονικὰ τελευταία, ὅτι, προσκληθεὶς ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, μετέβη, συγκεκριμένα, σ' ἐκεῖνη καὶ δίδαξε στὴ σχολή τῆς⁸⁶.

Ἡ ἐπίσημανση αὐτὴ κρίθηκε ἀναγκαία, διότι πρέπει ὅσα καταχωρίζονται περὶ τῶν ἄλλων πτυχῶν τοῦ θέματος νὰ θεωροῦνται ὡς ἀναφερόμενα στὴ σχολή τῆς Ἄρτας, ἀσχέτως ἀν γίνεται παραπομπὴ καὶ στοὺς συγγραφεῖς ποῦ μνημονεύονται στὸ πρῶτο αὐτὸ τμήμα τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

2. Ὁ ρόλος τοῦ Βαρθολομαίου.

Δὲν πρέπει, ἀντιθέτως, νὰ ἐντυπωσιάζει τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὅλες τὶς

84. Μ. Ι. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια, ἔτ. 8, 1887-88, σ. 305 καὶ Ἰω. Φοροπούλου, αὐτ., ἔτ. 20, 1900, σ. 93-95.

85. Ἀλ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 27. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ φιλολογία, 1868, σ. 360. Ἀνδρ. Κ. Δημητρακοπούλου, ἔνθ' ἀν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἔνθ' ἀν., τ. 4, 1881, σ. 167.

86. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἀν., τ. 1, 1904, σ. 356. Γ. Κουρνούτου, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1956, σ. 103. Κ. Κ. Παπουλίδη, ἔνθ' ἀν., τ. 53, 1970, σ. 333.

ἀπόψεις ὁ μητροπολίτης Βαρθολομαῖος φέρεται νὰ προσκαλεῖ τὸν Σωφρόνιο στὴν Ἄρτα ὡς διδάσκαλο. Καθὼς ἤδη ἀναπτύχθηκε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἦταν, ὅσο ζοῦσε, σύμφωνα μὲ τὴν πράξη συστάσεως, ὁ κύριος καὶ μοναδικὸς ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἔναρξη λειτουργίας τῆς σχολῆς καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν προβλημάτων πρὸς ἐκπλήρωση τοῦ ὑψηλοῦ προορισμοῦ της. Ἡ θέσπιση τοιαύτης διατάξεως σημαίνει ὅτι ἡ σύνοδος γνώριζε τὴν μέχρι τότε δράση του. Πραγματικὰ εἶχε ζήσει τὸ θέμα τῆς παιδείας στὴν Ἄρτα, ὅχι μόνον ἀφότου ἔγινε μητροπολίτης, ἀλλὰ καὶ προηγουμένως. Κατ’ αὐθεντικὴ μαρτυρία εἶχε χρηματίσει, ἀλλ’ ἄγνωστο πόσα χρόνια, πρωτοσύγκελλος τοῦ Γαβριὴλ Βλασίου, καὶ μετὰ τὸν θάνατο αὐτοῦ ἐκλέγεται μητροπολίτης, 18 Ἰουλίου 1660⁸⁷.

Μεταξὺ ἄλλων ἤξερε πολὺ καλά ὅτι, πρὶν ἀπὸ τὴν σύσταση τῆς σχολῆς Μανολάκη, λειτούργησε ἄλλη τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ἐπιπέδου μὲ βάση τὴν σπουδὴς τῶν διδασκάλων, ἀλλὰ μὲ πόρους ἐντοπίους ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν συνεχῆ καὶ ἀπρόσκοπτη συντήρησή της. Ἐπίσης γνώριζε, ἂν δὲν τὸ εἶχε ζήσει, ἔστω γιὰ λίγο χρόνο, πὼς μεταξὺ τῶν διδασκάντων σ’ αὐτὴ δύο ἦταν, κατὰ χρονολογικὴ σειρά, ὁ Ζαχαρίας Μεταξῆς⁸⁸ καὶ, μὲ ἀπόσταση μερικῶν ἐτῶν, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός⁸⁹. Ὑπῆρξαν ἴσως ὕστερα καὶ ἄλλοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ἀλλὰ δὲν εἶναι στὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας νὰ γραφοῦν. Μὲ τὴν πράξιν ὅμως τῆς συνόδου τοῦ πατριαρχείου στερεώθηκε ἡ νέα σχολή, Μανολάκη.

Ἡ πεῖρα μέχρι τοῦ 1669 ὀδηγεῖ τὸν Βαρθολομαῖο στὸν τρόπο ἀναζητήσεως καταλλήλων διδασκάλων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρξε καὶ ὁ Σωφρόνιος Λειχούδης.

3. Τὸ εἶδος τοῦ ἔργου.

Φαίνεται ὅτι τὸ ἔργο ποὺ ὀρίσθηκε νὰ ἐκτελεῖ ὁ Σωφρόνιος ἦταν διττό, καθὼς παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν πρῶτο στὴν Ἑλλάδα βιογράφο του. Κατ’ αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἔδρα δίδασκε φιλοσοφία καὶ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα κήρυττε τὸν λόγο τοῦ Θεοῦ⁹⁰. Τὰ ἴδια, κατὰ σχετικὴ ἐπίδραση, γράφουν καὶ ἄλλοι τέσσαρες τοῦ αὐτοῦ αἰῶνα συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα, ἐνῶ ἀπὸ τὸν

87. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἡπειρωτικὰ χρονικά, ἔτ. 12, 1937, σ. 11. Βλ. καὶ Τάκη Χριστοπούλου, Αἰτωλοκακαρανική καὶ εὐρυτανική ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 2, 1969, σ. 583.

88. Βλ. Κ. Δ. Στεργιοπούλου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἔτ. 67, 1984, σ. 22-49 καὶ 99-111.

89. Ἄν. Γορδίου, βλ. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ’ ἄν., τ. 3, 1872, σ. 445-46 καὶ Σπ. Π. Λάμπρου, ἔνθ’ ἄν., τ. 4, 1907, σ. 52.

90. Ἄλ. Λασκάρεως, ἔνθ’ ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27.

πέμπτο και τελευταίο, χωρίς να προσδιορίζεται διττό έργο, αναφέρεται απλώς ότι προσκλήθηκε ως «ἀρχιδιδάσκαλος» τῆς σχολῆς⁹¹, τίτλος πού δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἐφόσον δὲν συνυπηρετοῦν ἄλλοι διδάσκαλοι. Τὰ περὶ διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας στὴ σχολή και κηρύγματος ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, χωρίς ὡς πρὸς τὸ δεύτερο νὰ προσδιορίζεται σὲ ποιά ἐκκλησία, τὴν προορισμένη γιὰ τὸ ἔδρυμα ἢ ἄλλου, ἐπαναλαμβάνουν και ἄλλοι μὲ προσθήκη τοῦ τελευταίου ὅτι τὸ κήρυγμα γινόταν στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ⁹².

Διαχωρισμὸς τοῦ ἔργου σὲ δύο μέρη πού ἀναφέρεται ὅτι ἐφαρμόσθηκε ἀπὸ τὸν Σωφρόνιο δὲν προβλέπεται στὴν ἰδρυτικὴ τῆς σχολῆς πράξη, ὅπου τὰ καθήκοντα τοῦ διδασκάλου περιορίζονται στὴ σχολή. Ὡς πρὸς τὰ διδασκόμενα ἐκεῖ μαθήματα ἔγινε λόγος στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας, ἢ ἐπιλογὴ ὅμως τῆς ὕλης, ἢ ὅποια στὴ συγκεκριμένη περίπτωση δὲν μαρτυρεῖται, ἦταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ διδασκάλου. Γιὰ πρόσθετα στοιχεῖα στὸ ἔργο του θὰ γινόταν ἀσφαλῶς συνεννόηση μὲ τὸν μητροπολίτη, ἐφόσον ὑπῆρχαν τὸ ἀνάλογο χάρισμα και οἱ σχετικὲς σπουδές. Φαίνεται ὅτι ὁ Σωφρόνιος διέθετε και τὲς δύο αὐτὲς προϋποθέσεις.

4. Χρόνος ὑπηρεσίας.

Ὡς πρὸς τὸν χρόνο ἀναλήψεως καθήκοντων, κατὰ τὴν πρώτη ἀποψη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μετὰ παρέλευση ὀλίγου χρόνου, ἀφότου ὁ Σωφρόνιος εἶχε ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου και Ἐπίσκοπος Βαρθολομαίου πῆγε «αὐτόσε»⁹³. Ἀκολουθοῦν ἄλλες, ἢ μία ὅτι προσκλήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο μητροπολίτη τὸ 1670 ὡς διδάσκαλος, ἢ δεύτερη ὁμοιάζει κατὰ πάντα μὲ τὴν ἀρχικὴ τοῦ αἰῶνα, ἢ τρίτη ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη διδάξαν οἱ δύο ἀδελφοὶ στοὺς νχοὺς και τὰ σχολεῖα τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Μακεδονίας και τῆς Θεσσαλίας, κατὰ δύο ἄλλες ἀπὸ τὸν Βαρθολομαῖο ἐπίσης ἔγινε ἢ σχετικὴ πρόσκληση τὸ 1670 στὴν Ἄρτα και ἢ τελευταία ὑπενθυμίζει τὴν τρίτη στὴ σειρά⁹⁴.

91. Μ. Παρανίκα, ἔνθ' ἄν., 1864, σ. 73-74. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἄν., 1868, σ. 30. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἔνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 167. Σεραφεῖμ, ἔνθ' ἄν., 1884, σ. 208. Μ. Ι. Γεδεών, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια, τ. 8, 1887-88, σ. 306.

92. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἔνθ' ἄν., 1904, σ. 356. Γρ. Εὐαγγελίδου, ἔνθ' ἄν., τ. 1, 1936, σ. 168. Κ. Χ. Βάγια, Σκουφᾶς, ἔτ. 3, 1957, σ. 338. Κ. Κ. Παπῶυλλίδη, ἔνθ' ἄν., τ. 53, 1950, σ. 333. Φ. Οἰκονόμου, ἔνθ' ἄν., 1972, σ. 80. Ν. Ζιάγκου, Τουρκοκρατούμενη Ἡπειρος: τιμαριωτισμὸς, ἀστισμὸς, νεοελληνικὴ ἀναγέννηση 1648-1820, Ἀθήνα 1974, σ. 280.

93. Ἀλ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27.

94. Μ. Παρανίκα, ἔνθ' ἄν., 1867, σ. 74. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἄν., 1868, σ. 360. Ἀνδρ. Κ. Δημήτρακοπούλου, ἔνθ' ἄν., 1872, σ. 172. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἔνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 167. Σεραφεῖμ, ἔνθ' ἄν., 1884, σ. 208. Μ. Ι. Γεδεών, ἔνθ' ἄν., τ. 8, 1887-88, σ. 306. Ἀ. Διομήδους - Κυριακοῦ, ἔνθ' ἄν., 1898, σ. 141.

Ποικιλία επίσης παρουσιάζουν οι απόψεις που άνηκουν στον παρόντα αιώνα. Κατά την πρώτη, αρκετά έκτενη, ο Σωφρόνιος μετά την από τις σπουδές επάνοδό του στην Κεφαλληνία το 1680, αφού δίδαξε στο Ληξούρι και υπηρέτησε σχολάρχης στο Κάστρο, καλείται από τον μητροπολίτη “Αρτης ως διδάσκαλος και ιεροκήρυκας, αλλά φεύγει για την Μακεδονία και την Θράκη, όπου εργάζεται τρία χρόνια, για να επιστρέψει στο νησί το 1680⁹⁵. Οι επόμενες διαιρούνται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη εντάσσονται επτά, κατά τις οποίες, σύμφωνα με μία του προηγούμενου αιώνα, ο Σωφρόνιος υπηρέτησε το 1670 και κατατάσσεται επικεφαλής του καταλόγου των διδασκάλων της σχολής Μανολάκη⁹⁶, ενώ οι άλλες πέντε αναγράφονται ιδιαίτερα ή καθεμιά, διότι κατά το πλείστον παρουσιάζουν ιδιοτυπίες. Κατά την πρώτη, άμέσως μετά την σύσταση της σχολής το 1670-90 προσκλήθηκε από τον Βαρθολομαίο διδάσκαλος αυτής, τοποθετούμενος πρώτος στον παρατιθέμενο κατάλογο, ενώ η επόμενη, σε δύο αποχωρώσεις, είναι ότι δίδαξε «επί τι διάστημα» και «επί μακρόν χρόνον» αντίστοιχα, στη νεοσύστατη σχολή της “Αρτας· κατά την τρίτη, επιστρέφοντας το 1680 στην Κεφαλληνία, γίνεται μοναχός, αφού δέ πήρε το αξίωμα του ιερομονάχου και προσκλήθηκε από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου και “Αρτης Βαρθολομαίο, μεταβαίνει στη Ναύπακτο, για να διδάξει στο εκεί σχολείο και να κηρύττει από τον άμβωνα· κατά την επόμενη προσκαλείται από τον μητροπολίτη, τοποθετούμενος τρίτος στη σειρά με προηγούμενους τον ιερομόναχο Χρυσάνθο και τον ‘Αθανάσιο, χωρίς να γράφεται χρονολογία· κατά την τελευταία, ο Βαρθολομαίος προσκαλεί μεταξύ 1670-1680 τον Σωφρόνιο να διδάξει στην «άνθουσα» σχολή της “Αρτας⁹⁷.

Επιβεβλημένο είναι να γίνουν σχετικοί σχολιασμοί, από τους οποίους δύο άφοροϋν ισάριθμες απόψεις και κατά συνέπεια συγκεκριμένες. ‘Ως προς την τρίτη της τελευταίας σειράς επισημάνθηκε ήδη στην αρχή του τμήματος τούτου ότι έδρα της σχολής δεν ήταν η Ναύπακτος. ‘Ο δεύτερος αναφέρεται στην επόμενη, διότι πραγματικά οι διδάσκαλοι Χρυσάνθος και ‘Αθανάσιος υπηρέτησαν στη σχολή Μανολάκη της “Αρτας, αλλά τον 18ο αιώνα⁹⁸.

95. ‘Ηλ. Α. Τσιτσέλη, ένθ’ άν., τ. 1, 1904, σ. 356.

96. Χρ. Ι. Σούλη, Τζουμερκιώτικα και άρτινα νέα, έτ., 1, 1932-33, τεϋχ. 2, σ. 3. Μ. Περάνθη, Σκουφάς, έτ. 1957, σ. 302. Κ. Χ. Βάγια, ένθ’ άν., σ. 338. Τάκη Φ. Χριστοπούλου, Θρησκευτική και ήθική έγκυκλοπαιδεία, τ. 3, 1963, σ. 278. Γρ. Νάκου, ‘Η ιστορία της “Αρτης από των άρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ’ ήμας, “Αρτα 1969, σ. 117. Φ. Οικονόμου, ένθ’ άν., σ. 80. Στ. Μ. Φίλου, ‘Ηπειρωτική ‘Εστία, έτ. 31, 1982, σ. 162.

97. Τρ. Εύαγγέλιδου, ένθ’ άν., τ. 1, 1936, σ. 168. Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου, ένθ’ άν., τ. 8, 1966, σ. 212 και της αύτης, ένθ’ άν., τ. 2, 1969, σ. 147. Κ. Κ. Παπουλίδη, ένθ’ άν., τ. 53, 1970, σ. 333. Ν. Ζιάγκου, ένθ’ άν., 1974, σ. 279-80. ‘Αθ. Ε. Καραθανάση, ένθ’ άν., τ. 2, 1977, σ. 182.

98. ‘Ως προς τον Χρυσάνθο βλ. Κωνσταντίου του από Σινάιου, ‘Ε-

Σχετικά με τὸν τρίτο, ἀσχέτως ἂν γιὰ διαφορετικούς λόγους ἀφιερῶθηκε τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ κεφαλαίου τούτου, παρατηρεῖται ἤδη ὅτι ἀφορᾷ τὸ σύνολο τῶν ἀπόψεων ποὺ δύνανται νὰ ἐντυπωσιάσουν ἢ νὰ δημιουργήσουν ἀπορίες με βάση τὴν πρόσκληση τοῦ Σωφρονίου ἀπὸ τὸν Βαρθολομαῖο προσωπικά. Αὐτὸς ἰδιαίτερα, ὡς πρόσωπο καὶ ὡς μητροπολίτης, ποὺ ἐνδιαφέρθηκε ἄμεσα γιὰ τὴν σύσταση τῆς σχολῆς, εἶχε τὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη καὶ ἀρμοδιότητα γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ προσωπικοῦ. Ἦταν ἡ φιλοδοξία του φυσικὴ νὰ ἀναζητεῖ διδασκάλους ἱκανούς, με τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ προσόντα, στὰ ὁποῖα ὁ Σωφρόνιος δὲν ὑστεροῦσε.

Μετὰ τὴν παρεμβολὴ αὐτὴ ἔρχεται ἄλλο θέμα, συναφὲς μετὰ τὸ ἔτος ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων, ἡ δ ι ἄ ρ κ ε ι α τ ῆ ς ὑ π η ρ ε σ ί α ς του στὴ σχολή. Βασικὴ ἀποψη καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ συνιστᾷ ἡ τοῦ πρώτου βιογράφου τῶν δύο ἀδελφῶν. Κατ' αὐτὴ «μετ' ὀλίγον», ἔνεκα τοῦ «ἐπισυμβάντος λιμοῦ», ἀναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἐπαρχία αὐτή, ἐννοεῖται τὴν μητροπολιτικὴ, ἐνῶ πραγματικὰ πρόκειται γιὰ τὴν πόλη Ἄρτα, καὶ νὰ μεταβεῖ στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θεσσαλία, μετερχόμενος τὸν διδάσκαλο καὶ τὸν ἱεροκήρυκα, γιὰ νὰ ἐπιστρέψει τὸ 1680 στὴν Κεφαλληνία⁹⁹. Τέσσαρες ἄλλες ἀκόμη, τοῦ παρελθόντος ἐπίσης αἰῶνος, εἶναι περισσότερο ταυτόσημες καὶ μερικὰ διαφοροποιημένες. Κατὰ τὴν μία, «μετ' οὐ πολὺ» ἀπὸ τὴν ἀνάληψη καθηκόντων, ἔνεκα «ἐπισυμβάντος αὐτόθι λιμοῦ (λοιμοῦ;);», φεύγει πρὸς τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θεσσαλία· κατὰ τὴν ἄλλη, «μετ' ὀλίγον» ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ ἐργασίας, ἀποχωρεῖ ἔνεκα τοῦ «ἐπισυμβάντος αὐτόθι λιμοῦ»· ἡ ἐπόμενη εἶναι ὅτι μετὰ παρέλευση «ὀλίγου χρόνου», ἔνεκα τοῦ «εἰς Ναύπακτον ἐνσκήψαντος λοιμοῦ», μετέβη στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θράκη, κατὰ δὲ τὴν τελευταία ἐγκαταλείπει τὸ ἔργο του «μετ' οὐ πολὺ» ἔνεκα τοῦ «ἐπισυμβάντος» στὴν Ἄρτα «λιμοῦ ἢ λοιμοῦ»¹⁰⁰. Ἀπὸ τὶς ἑξι τέλος ἀπόψεις ποὺ ἀνήκουν στὸν πρῶτον αἰῶνα, ἡ πρώτη ἀναφέρει τὴν ἐπιδημία τοῦ λοιμοῦ ὡς αἰτία τῆς πρόωρης ἀναχωρήσεώς του ἀπὸ τὴν Ἄρτα, ἡ δευτέρη ὅτι, «λοιμοῦ συμβάντος», ἔφυγε στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία· ἡ τρίτη ἀποδίδει τὴν φυγὴν του στὸν «ἐνσκήψαντα λιμόν»· κατὰ τὴν ἐπόμενη, «λοιμοῦ ἐνσκήψαντος» στὴν Ἄρτα, βρῖσκεται διδάσκαλος στὴν ἐλληνικὴ ἀκαδημία τῆς Μόσχας· κατὰ τὴν πέμπτη «λιγὸχρονη» ἦταν ἡ ὑπηρεσία του, διότι φαίνεται νὰ ἔφυγε «ἐξαιτίας κάποιας ἐπιδημίας», ἐνῶ κατὰ τὴν τελευταία, ὅταν ἀργότερα ἔπεσε λοιμὸς στὴν Ἄρτα,

φημερῆς τῶν φιλομαθῶν, ἔτ. 10, 1862, σ. 2120. Ὁ Ἄθανάσιος ἀναγράφεται σ' ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ἄρτης πρὸς τὸν ἔκτακτο προβλεπτή τῆς Ἁγίας Μαύρας τὸ 1731 (βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Σκουφᾶς, τεύχη 9-10, 1958, σ. 400).

99. Ἀλ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27.

100. Μ. Παράνικα, ἔνθ' ἄν., 1867, σ. 74. Κ. Ν. Σάθα, ἔνθ' ἄν., 1868, σ. 360. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, ἔνθ' ἄν., τ. 4, 1881, σ. 167. Σεραφείμ, ἔνθ' ἄν., 1884, σ. 109.

κατέφυγε γιὰ μιὰ τετραετία στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία, διδάσκοντας σὲ ἄλλα σχολεῖα¹⁰¹.

‘Ο λόγος τῆς ἐσπευσμένης ἀναχωρήσεώς του, πρὶν λήξει ὁ συμφωνημένος χρόνος ὑπηρεσίας, ποὺ δὲν ἤμποροῦσε νὰ ἦταν συντομώτερος τοῦ ἐνὸς ἔτους, εἶναι μᾶλλον ἐπιδημία, ἐμφανιζόμενη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ὅχι σπάνια στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅπως ἦταν ἐπόμενο καὶ στὴν Ἄρτα. Πάντως γιὰ τὸ ἔτος 1670 ποὺ ἀπὸ τοὺς πιὸ πολλοὺς πιστεύεται, ὅτι ἐργάσθηκε ὁ Σωφρόνιος στὴ σχολὴ αὐτῆς, δὲν παραδίδεται. Μεταξὺ ὅμως τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονολογικῶν σημειώσεων ποὺ καταρτίστηκαν ἀπὸ ἀνακοινώσεις, ἐρανίσματα, ἀναζητήσεις ἐγκυρου συγγραφέα ἐργασίας, ἀφιερωμένης στὴν ἱστορία καὶ τὴν λαογραφία τῆς Κεφαλληνίας, εἶναι καὶ αὕτη: «1670. Σιτοδεία δεινὴ. Θάνατοι ἐκ στερήσεων»¹⁰². Ἄν τὸ σημείωμα τοῦτο σχετίζεται ἢ μὴ μὲ τὸ θέμα, καὶ στὴν πρώτη περίπτωση κατὰ τι, δὲν εἶναι γνωστό. Ἴσως νὰ μὴν ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίησή του στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ὅσες προτίμησαν τὸν «λιμὸν» ὡς αἰτία τῆς ἀναγκαστικῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Σωφρονίου ἀπὸ τὴν Ἄρτα, ἢ τὸν ἔθεσαν παράλληλα μὲ τὸν «λοιμὸν». Ἄλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ διαλευκανθεῖ παρὰ μὲ τὴν διάθεση καὶ ἄλλων σχετικῶν μνημονίων.

Τὸ ἔτος ὅμως 1670 δὲν ἤμποροῦσε νὰ εἶναι διδάσκαλος στὴν Ἄρτα. Τὰ ὑφιστάμενα στοιχεῖα διδάσκουν ὅτι ὁ Σωφρόνιος τὸν Μάιο 1670 παίρνει τὸ διδακτορικὸ δίπλωμά του ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ὅπως ἔδη ἔχει ἀναφερθεῖ, καὶ φαίνεται ὅτι κατόπιν ἐπιστρέφει στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του. Ἐκεῖ, κατὰ τὸν πρῶτο Ἑλληνα βιογράφο του θὰ παραμείνει «ὀλίγον χρόνον» ἐργαζόμενος ὡς «σχολάρχης» καὶ ὕστερα προσκαλεῖται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Βαρθολομαῖο νὰ διδάξει στὴν Ἄρτα¹⁰³.

Ἐνῶ μὲ τὸν τοιοῦτο προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου παραμονῆς του στὴν Κεφαλληνία δὲν δύναται ἀσφαλῶς νὰ ὑπολογισθεῖ πόσος ἦταν στὴν πραγματικότητα, παραδίδεται συγκεκριμένη μαρτυρία ποὺ ἐρχεται νὰ βοηθήσει κάπως, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἄμεσα στὸν Λειχούδη, ἀλλὰ σὲ ἄλλον. Κατὰ τὸ αὐτόγραφο σημείωμά του τὸ ἔτος 1670, «αχὸ Ἰουνίου ἀ’ ἡμέρα δη», ἄρχισε νὰ διδάσκει ὀρισμένον λόγον τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ στὴν Ἄρτα ὁ «Μάνεσης ὁ Αἰτωλός», καταλογογραφούμενος στοὺς ἀναγραφεῖς ἐνθυμήσεων καὶ στὰ κύρια ὀνόματα «Γρηγόριος Μάνεσης ὁ Αἰτωλός 1670 ἐν Ἄρτη» ὡς «διδά-

101. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ’ ἄν., τ. 1, 1904, σ. 356. Τρ. Εὐαγγελίδου, ἐνθ’ ἄν., τ. 1, 1936, σ. 168. Κ. Κ. Παπουλίδη, ἐνθ’ ἄν., τ. 53, 1950, σ. 333. Φ. Οἰκονόμου, ἐνθ’ ἄν., 1972, σ. 80. Ἀθ. Ε. Καραθανάση, ἐνθ’ ἄν., τ. 2, 1977, σ. 183. Στ. Μ. Φίλου, ἐνθ’ ἄν., 1982, σ. 162.

102. Ἡλ. Α. Τσιτσέλη, ἐνθ’ ἄν., τ. 2, 1960, σ. 422.

103. Ἀλ. Λασκάρεως, ἐνθ’ ἄν., τ. 2, 1864, σ. 27.

σκάλος»¹⁰⁴. Στο τελευταίο ήδη τμήμα του προηγούμενου κεφαλαίου αναφέρθηκε σχετικά με το μάθημα που διδασκε, ενώ το θέμα τώρα είναι αν υπήρξε διάδοχος του στη σχολή ο Σωφρόνιος ή προηγήθηκε.

Ότι ο Γρηγόριος Μάνεσης, από το Ανατολικό κατάγομενος, πνευματικό τέκνο του Ευγένιου του Αιτωλού και ένας από τους πρώτους μαθητές του, δίδαξε στην Άρτα, και μάλιστα μόνον για ένα έτος, ήταν γνωστό από αυθεντική μαρτυρία¹⁰⁵, όχι όμως ακριβώς πότε. Πери της διδασκαλίας του στη σχολή της Άρτας και μερικών άλλων πτυχών του βίου του έγινε ανακοίνωση στην «Συνάντηση Προύσου 1981»¹⁰⁶, της οποίας τα πρακτικά δεν έχουν ακόμη εκδοθεί, αλλά αναγράφονται ολίγα σχετικά με το θέμα που ενδιαφέρει.

Το αυτόγραφο σημείωμά του επιδέχεται δύο ερμηνείες. Κατά την μία δηλώνει την έναρξη του διδακτικού έργου στη σχολή, ώστε το τέρμα του να συμπίπτει με την 31η Ματού 1671, ότε και θα τελείωνε η έτησία υπηρεσία του, καθώς την είχε καθορίσει ο Ευγένιος ο Αιτωλός. Η άλλη ερμηνεία είναι ότι σημαίνει την συνέχεια της διδασκαλίας των μαθημάτων που είχε πριν από την 1η Ιουνίου 1670, ήτοι αλλαγή ενός από τα προγραμματισμένα για όσο χρονικό διάστημα επρόκειτο να διδάξει και το καθένα ημipόρουσε, ανάλογα με την έκταση και τις δυσκολίες του, να διαρκέσει λιγότερο ή περισσότερο. Η ορθότητα του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων ήταν προσωπικό έργο εκάστου διδασκάλου, οι δε διακοπές, θερινές ή άλλες, φαίνονται αγνώστες, με φυσικό αποτέλεσμα την ανυπαρξία συγκεκριμένης γενικά έναρξεως και λήξεως διδακτικών ετών. Στη δεύτερη ερμηνεία του σημειώματος παρουσιάζεται απόλυτη αδυναμία για τον προσδιορισμό έναρξεως του όλου διδακτικού έργου του Μάνεση, αφού δεν παραδίδονται σχετικά στοιχεία περί του καθενός από τα μαθήματα που δίδαξε. Ποιά από τις δύο ερμηνείες αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα, δεν δύναται με βεβαιότητα να ορισθεί. Εάν δοθεί πρότιμηση στην πρώτη, που πρέπει μάλλον να βρίσκεται κοντά σ' αυτή, το διάστημα των δεκατριών περίπου μηνών που μεσολάβησε μεταξύ του χρόνου συστάσεως της σχολής, Απρίλιος 1669, και της 1ης Ιουνίου 1670, ήταν αρκετό, για να επιλυθούν πλήρως ή τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τα βασικά ζητήματα προετοιμασίας, καθώς ήδη αναφέρθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας, για την έναρξη των μαθημάτων. Έτσι πρώτος διδάσκαλος της σχολής Μανολάκης στην Άρτα υπήρξε ο Μάνεσης.

Ανάλογες με την αποδοχή αυτής ή της άλλης ερμηνείας είναι και οι

104. Δ η μ. Σ φ ρ ο υ, ενθ' άν., τ. 12, 1937, άρ. 11, σ. 109, 128 και 129.

105. Ά ν. Γ ο ρ δ ι ο υ, βλ. Κ. Ν. Σ ά θ α, ενθ' άν., τ. 3, 1872, σ. 473 και Σ π. Π ά μ π ρ ο υ, ενθ' άν., τ. 4, 1907, σ. 75.

106. Την «Συνάντηση Προύσου 1981» είχε οργανώσει η «Εταιρεία στερεοελλαδικών μελετών».

ἐπιπτώσεις στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου ποὺ ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του ὁ Σωφρόνιος. Μετὰ τὴν πρώτη ὡς τὴν πρῶτη πιθανή, τὸ διδακτικὸ αὐτοῦ ἔργο πρέπει νὰ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1671 τὸ γρηγορότερο, συγκεκριμένα τὴν 1η Ἰουνίου, ἀν' ὅχι τὴν προηγούμενη, 31η Μαΐου, μετὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ συμφωνημένου ἑνὸς ἔτους πρὸ ἀναχώρησε ὁ Μάνεσης. Δὲν εἶναι τοῦτο ἀσφαλῶς προσδιορισμὸς, διότι δὲν ὑπάρχουν σχετικὰ στοιχεῖα. Ἡ θέση τοῦ διδασκάλου τῆς σχολῆς εἶναι κατελιγμένη τὸ 1674 ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Δέκαρχο, καθὼς ὁ ἴδιος τὸ βεβαιώνει σὲ ἰδιόχειρο κείμενο ποὺ ἔγραψε ὑπηρετώντας σ' αὐτή¹⁰⁷, ἀλλὰ πότε ἀκριβῶς ἄρχισε νὰ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του καὶ πότε τὰ τερμάτισε δὲν εἶναι γνωστὸ. Ἄλλης ὁμοίας φύσεως δέσμευση δὲν παραδίδεται. Ἄν ὅσα ἱστορεῖ ὁ πρῶτος Ἑλληνας βιογράφος τῶν δύο ἀδελφῶν, ὅτι ὁ Σωφρόνιος μετὰ τὶς σπουδές του στὴν Ἰταλία, τὸ 1670, ἐπιστρέφει στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, ὅτι ἐκεῖ ἐργάζεται «ὀλίγον χρόνον» ὡς «σχολάρχης», ὅτι κατόπιν προσκαλεῖται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Βαρθολομαῖο στὴν Ἄρτα, «μετ' ὀλίγον» ὅμως ἀναγκάζεται νὰ φύγει μεταβαίνοντας στὴ Μακεδονία καὶ τὴν Θεσσαλία ὅπου διδάσκει «ἐπὶ τετραετίαν», τὸ δὲ 1680 ἐπιστρέφει στὴν Κεφαλληνία, ὅπου ἐργάζεται ὡς διδασκαλὸς καὶ ἱεροκέρυκακας δύο χρόνια, καὶ τὸν Μάρτιο 1683 εἶναι στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁸, ἀπηχοῦν τὴν πραγματικότητα, δὲν ὑπάρχει ἐμπόδιο τοποθετήσεως τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Σωφρονίου στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας καὶ ἀκριβῶς μετὰ τὴν λήξη τῆς θητείας τοῦ Γρηγορίου Μάνεση.

* * *

Παρὰ τὴν μικρότητα τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι ἄσκοπο ἀντὶ ἐπιλόγου νὰ προστεθοῦν ὀλίγες γραμμὲς ποὺ ἀντιπροσωπεύουν δύο νοήματα διαφορετικῆς φύσεως.

Πρῶτα σημειώνεται μία τῆς ἀδυναμίας ὅτι δὲν ἀπαντᾷ μετὰ κάποια θετικότητα σὲ ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ζητήματα ποὺ τὴν συνθέτουν. Ἀναφέρονται ἰδιαίτερα ἐκεῖνα ποὺ ἀφοροῦν τὸν χρόνο σχετικὰ μετὰ πολλὰς πτυχές, ὅπως τὴν γέννηση τοῦ Σωφρονίου, τὴν ἀνάληψη καθηκόντων καὶ τὴν διάρκειά τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ στὴ σχολὴ τῆς Ἄρτας. Μερικὰ παρουσιάζονται πιθανὰ καὶ ἄλλα, πρὸ λίγα, βέβαια.

Ἐκτὸς τοῦ ἀπολογισμοῦ αὐτοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐργασία συνιστᾷ συνέχεια μιᾶς ἄλλης, ποὺ, ἀναφερόμενη στὸν ἱερομόναχο Ζαχαρία Μεταξᾶ, ἔχει μνημονευθεῖ. Διαφέρουν στὰ πρόσωπα τῶν διδασκάλων

107. Σ π. Π. Λάμπρου, ἔνθ' ἀν., τ. 4, 1907, σ. 207. N. Camariano, Catalogul manuscriselor grecesti, Bucaresti, τ. 2, 1940, σ. 73. Π. Ι. Βασιλείου, Εὐρυτανικά Χρονικά, τεύχ. 2, σ. 60-61 (τοῦ αὐτοῦ, Τιμητικὸν ἀφιέρωμα Κωνσταντίνῳ Μερεντίτῃ, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 36).

108. Ἀ λ. Λασκάρεως, ἔνθ' ἀν., τ. 2, 1864, σ. 27.

πού έχουν τήν αὐτή καταγωγή καί στό ἴδιας βαθμίδας ἐκπαιδευτικό ἔδρυμα τῆς Ἄρτας, μέ ἄλλη ὅμως ὀργάνωση. Συνταγμένες στό ἴδιο περίπου διάγραμμα, τεκμηριώνουν τήν μεταξύ τῆς Κεφαλληνίας καί τῆς Ἄρτας ὑπαρξή σχέσεων πού ἄρχισαν ἀπό τήν ἐποχή τῶν Τόκκων σέ ἄλλα πεδία καί συνεχίσθηκαν ἀργότερα. Ἐνα ἀπό αὐτά εἶναι ἡ πνευματική προσφορά δύο τέκνων τῆς πρώτης στή σχολή τῆς δεύτερης τὸν 17ο αἰώνα, μέ ἀπόσταση σαράντα περίπου ἐτῶν τοῦ ἐνός ἀπὸ τὸ ἄλλο.

πρωτον τε προσεξι... (Faint handwritten text in the left margin)

αποστασεν... (Faint handwritten text in the right margin)

Κωνσταντος Δ.
Ελεργίου
Κωδ. ζ Κριτίου
B'

σελ. 126-128

προσεται εφελε... (Faint handwritten text block in the center)

Επι δε προσεξι... (Main body of faint handwritten text)

Άπο τον Κώδικα Κριτίου Β' (σελ.126).

Ημερολόγιον... (The text on this page is extremely faded and largely illegible, appearing to be a calendar or a list of events.)

Πηρολλοιδου Ι. - Ιωαννου Ι. - Βασίλειου Ι. - Απο τον Κώδικα Κριτου Β' (σελ. 128).